

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΟΥ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑΤΟΥΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1954

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Κ. Π. Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Ο ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ ΤΟ "ΤΑΞΙΔΙ,, ΤΟΥ"

«*Nous autres ignorants, nous étions perdus si ce livre ne nous eût relevés du borbier ; sa merci, nous osons à cette heure et parler et écrire.*»

(*Ο Montaigne για τον Amyot*)

Ι. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Παρακινημένος ο Ψυχάρης κατά ένα τρόπο από το Renan² και επηρεασμένος ασφαλώς και από την ελληνική καταγωγή του και από τις κλασσικές και συνάμα γλωσσολογικές του σπουδές, άφοσιώνεται στη μελέτη της ελληνικής γλώσσας από τὰ μετακλασσικά χρόνια ως τις μέρες μας. Η γερή κλασσική του μόρφωση και παράλληλα η γνώση της νέας ελληνικής που διατηρούσε πάντα, μ' όλο το άπρόσφορο γι' αυτήν περιβάλλον του, στάθηκαν σημαντικοί βοηθοί του για να έγκύψη βαθύτερα στη μελέτη της γλώσσας μας και να μπορέσει σε πολύ σύντομο διάστημα να παρουσιάσει σημαντικούς καρπούς τών άσכולιών του. Γιατί ήδη από το 1885 (15^η Απριλίου) διορίζεται έκτακτος, όπως λέμε έμεις, καθηγητής, maître de conférences, όπως λένε οι Γάλλοι στην Ecole des hautes études του Παρισιού³. Ο Ψυχάρης μάλιστα καμάρωνε που η έδρα του ήταν η πρώτη που ιδρύοταν στην Εύρώπη για τις νεοελληνικές σπουδές, γιατί την εποχή έ-

κείνη η έδρα του Πανεπιστημίου του Μονάχου που την έπηρε σε λίγο ο Κρουμπάχερ βρισκόταν ακόμη στα σχέδια.

Ο Ψυχάρης δεν είναι ένας ξένος ελληνιστής, ένας φιλέλληνας, να πούμε, που θα άφιερώσει τη ζωή του στη μελέτη του νέου Έλληνισμού. Ο Ψυχάρης μένει στο βάθος πάντα Έλληνας και σαν Έλληνας θυμάται, αίσθάνεται και αγαπά την Ελλάδα. Το 1884, μιλώντας για τις ελληνικές σπουδές με την άφορμή δημοσιεύματος του Κρουμπάχερ, φανερώνει τη λύπη του που ίσως η Ελλάδα να είναι η τελευταία χώρα όπου θα διδαχτή η νέα ελληνική με τις άπαρχές της, με τις μεταμορφώσεις της, με την ιστορία της. Και εύχεται οι αξιόλογοι Έλληνες «ένισχυμένοι από το λαμπρό παράδειγμα του κ. Χατζιδάκι — ακόμα η ρήξη δεν είχε φανή — να βοηθήσουν ώστε η νέα ελληνική που όλοι τη μελετούν κάθε μέρα να τη διδαχτούν τὰ παιδιά και οι νέοι». Είναι αλήθεια πως τότε ακριβώς — 1885 — αρχίζει και η διδασκαλία του Χατζιδάκι στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο, αλλά η έδρα, όπως είναι γνωστό, δε θα είναι άφιερωμένη αποκλειστικά στην έρευνα της νέας ελληνικής.

Η άτμόσφαιρα της Σχολής Άνωτέρων Σπουδών θα σταθή πάντα αγαπητή στον Ψυχάρη. Είναι χαρακτηριστικό που μιλώντας γι' αυτήν μετά μια περίπου είκοσαετία, το 1904, θα ύπογραμμίση τον οικείο και άπλο χαρακτήρα τών εκεί διαλέξεων, παρ' όλη την έπισημότητα του τίτλου της Σχολής, διαλέξεων που ζητούν να αναπτύξουν στο σπουδαστή το πνεύμα της πρωτοβουλίας, με τη φροντιστηριακή όργάνωση της εργασίας, το πνεύμα της πρωτοβουλίας, της κριτικής και του έλέγχου, που όλα αυτά μαζί κατά τον Ψυχάρη δηλώνουν την έπιστήμη και τη φρόνηση.

Καθώς μαθαίνομε από τις έτήσιες έκ-

1. Το μελέτημα που άκολουθεί άποτελεί τμήμα γενικότερου δημοσιεύματος για τη φυσιογνωμία και το έργο του Ψυχάρη, που μένει άδημοσίευτο άκόμη. Από το γενικότερο αυτό έργο είδαν το φως τὰ άκόλουθα κεφάλαια: «Ο Ψυχάρης και η έπίδραση που δέχτηκε από το Renan και τον Taine». (Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση, Σεπτ.-Όκτωβρ. 1949, σελ. 198-203). [Δημοσιεύτηκε και γαλλικά με τον τίτλο: «L'influence de Renan et de Taine sur Jean Psichari» (L'Hellénisme Contemporain, Σεπτ.-Όκτ. 1949, σελ. 417-26 και Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1949, σελ. 529-34)]. «Η φυσιογνωμία του Ψυχάρη» (Mélanges offerts à Octave et Melro Merlier, 1951). «Ο Βικτόρ Ούγκό και το Ταξίδι του Ψυχάρη» (Νέα Έστία, τόμ. 51 [1952], σελ. 427-30). «Ο Ψυχάρης και οι θρησκευτικές και πολιτικές του ιδέες» (Έλληνικά, τόμ. 12 [1952], σελ. 103-42).

2. Βλ. τη σχετική μελέτη μου, τη δημοσιευμένη στην Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση Σεπτ.-Όκτωβρ. 1949 σελ. 199 κ. έ.

3. Η ίδρυση της έδρας προτάθηκε από τη Σχολή Άνωτέρων Σπουδών στις 29 Μαρτίου και άποφασίστηκε από το Υπουργείο της Παιδείας στις 15 Άπριλίου 1885.

θέσεις τῆς Σχολῆς, τὸν πρῶτο χρόνο (1884-85) δίδαξε ὁ Ψυχάρης ἱστορικὴ γραμματικὴ καὶ ἑρμηνεῖα κειμένων. Βέβαια τὸ χρόνο τοῦτο δὲ θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διδάξῃ πολλὰ πράγματα. Εἶχε ἄλλωστε ἀρχίσει τὴ διδασκαλίαν του στὴ Σχολὴ ἐντελῶς στὸ τέλος τοῦ πανεπιστημιακοῦ χρόνου (7 Μαΐου 1885)⁴, καὶ εἶχε πολὺ λίγους μαθητές. Ὁ ἐντελῶς περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ Ψυχάρη δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξῃ, ὅταν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὸ χαραχτῆρα τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς, ἀποκλειστικὰ φροντιστηριακὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κλάδο πού μόλις ἔβρισκε τὴν πρώτη του πανεπιστημιακὴ ἀναγνώριση. Τὸν ἐρχόμενον πανεπιστημιακὸ χρόνο (1885-86) οἱ μαθητές τοῦ Ψυχάρη διπλασιάζονται. Θὰ ἐξακολουθήσῃ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἱστορικῆς γραμματικῆς καὶ παράλληλα θὰ διδάξῃ στοιχεῖα γραμματικῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς, παίρνοντας γιὰ βάση τὴ γραμματικὴ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ⁵. Στὰ κείμενα πού ἑρμηνεύει προσθέτει τώρα τὸ Θανατικὸ τῆς Ρόδου τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργηλά⁶, τὴν Ἐρωφίλην τοῦ Χορτάτζη, καθὼς καὶ κείμενα γραμμένα στὴ διάλεχτο τοῦ Car-gèse τῆς Κορσικῆς.

Ποιὸ ἦταν τὸ νέο στοιχεῖο πού ἔφερνε ὁ Ψυχάρης στὴν ἔρευνα τῆς νέας ἑλληνικῆς; Μιὰν ἀγάπη παθητικὴ γιὰ τὴ νέαν Ἑλλάδα, πού δὲν τὴν εἶχαν παλιότεροι Γάλλοι νεοελληνιστές, συνδυασμένη μὲ μιὰν ἀμετρητὴν, μὰ καλοπροαίρετη φιλοδοξία, καθὼς καὶ μιὰ συστηματικὴ γενικὴ γλωσσολογικὴ συγκρότηση, πού κι' αὐτὴ ἔλειπε ἀπὸ ὅλους χωρὶς ἐξαίρεση τοὺς προηγούμενους μελετητῆς τῆς νέας ἑλληνικῆς στὴ Γαλλία. Γιατὶ ἂν ἀφήσωμε τοὺς πολὺ παλιότερους νεοελληνιστές καὶ περιοριστοῦμε στὸν E. Miller καὶ τὸν E. Legrand, θὰ διαπιστώσωμε πὼς ὁ πρῶτος ἐκδίδει μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ ὅλη του τὴν προσοχὴ τὴ ρίχνει στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς περιόδου· δὲν κατέχει βαθύτερα τὰ μυστικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς, οὔτε μποροῦσε ν' ἀντικρούσῃ ἱστορικὰ τὴ γένεση τῆς νέας ἑλληνικῆς, οὔτε καὶ εἶχε κατανοήσῃ τὴ σημασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ὁ Legrand ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, πού στάθηκε προκάτοχος του στὴν ἔδρα πού ὁ Ψυχάρης ἀργότερα, τὸ 1904, θὰ καταλάβῃ στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνατο-

λικῶν Γλωσσῶν, ὁ Legrand, λέω, ἀγαποῦσε βέβαια ἀνεπιφύλαχτα τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ἀγαποῦσε καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαό, πού τὸν εἶχε ἀπὸ κοντὰ γνωρίσει στὰ ταξίδια του, δημοσίευσε ἀτελείωτη σειρά ἀπὸ κείμενα, μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ, καθὼς καὶ τὶς ἀνεκτίμητες βιβλιογραφίες του, ἀλλὰ ἡ ἐκδοτικὴ του ἐργασία, θαυμαστὴ σὲ ποσό, ὕστερεῖ καμιά φορά γιὰ μᾶς σήμερα σὲ ποιό. Γιατὶ στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου δὲν ἔδινε πάντα τὴ σημασίαν πού ἔπρεπε καὶ οἱ πληροφορίες του πότε-πότε μένουν ἀνεξακρίβωτες. Ἀκόμα ἡ γλωσσολογικὴ του συγκρότηση ὕστεροῦσε, δὲν εἶχε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων — ἰδίως σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Στὰ σημεῖα αὐτὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Ψυχάρη θὰ σταθῇ ἀνεκτίμητη, μὲ ὅλες τὶς ἐλλείψεις πού κι' αὐτὸς παρουσίασε, πρῶτα γιατί δὲν εἶχε συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωὴ τῆς κ' ἔπειτα, γιατί ἐρχόταν ρηξικέλευθα νὰ δουλέψῃ σὲ κλάδο καὶ χῶρο πού ἦταν ἀκόμη ἐντελῶς χέρσος.

Μὲ τί συγκεκριμένως μελέτες ἀρχίζει τὸ στάδιό του ὁ Ψυχάρης; Εἶδαμε σὲ ἄλλῃ μελέτῃ⁷ ποιὰ ἦταν ἡ πρώτη μελέτη πού διάβασε στὸ Renan: ἡ λαογραφικὴ του μελέτη γιὰ τὴν μπαλλάνταν τῆς Λεονώρας⁸, μελέτη πού καὶ στὸ τέλος τοῦ βίου του θὰ τὴ θυμηθῇ μὲ αὐτοϊκανοποίησιν, γιατί, ὅπως ἐπίστευε, μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ νὰ μπορέσουν ἀργότερα οἱ μελέτες γιὰ τὸ Διγενῆ Ἀκρίτα νὰ ὀδηγηθοῦν σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Τὸν ἄλλο χρόνο θὰ παρουσιάσῃ τὴν ἄλλη καθαρὰ γλωσσολογικὴ μελέτη του γιὰ τὸ νεοελληνικὸ μέλλοντα.⁹ Ἀρχίζει κιόλας νὰ τὸν ἀπασχολῇ τὸ πρόβλημα ποιός εἶναι ὁ χαραχτῆρας τῆς γλῶσσας τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων. Τὴ γνώμη τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι¹⁰ ὅτι ἡ πλαστὴ γλῶσσα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μᾶς ἐμποδίζει νὰ παρακολουθήσωμε τὴ γένεσιν καὶ τὴν πορεία τῶν νεοελληνικῶν τύπων ἀπὸ φωνητικὴ ἢ μορφολογικὴ ἀποψη, δὲν τὴ δέχεται ὁ Ψυχάρης. Στὴν πλατεῖαν διαπραγματεύσῃ τοῦ ζητήματος θὰ ἀφιερῶσιν εἰδικὴ μελέτη, πού πρῶτα δημοσιεύεται στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν τοῦ 1885 καὶ λίγο ἀργότερα στὸν πρῶτο τόμο τοῦ συγγράμματός του *Essais de grammaire historique néogrecque* (σελ. 205-34).

Οἱ μελέτες του αὐτῆς θὰ ὀδηγήσωσιν τὸν Ψυχάρη στὴν πρώτη σοβαρὴ ρῆξιν μὲ τὸ

4. Βλ. Ψυχάρης: Ρόδα καὶ Μῆλα, τόμ. 4 σελ. 31, 157.

5. Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς ὑπῆρξε ἀνθρωπιστῆς τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ 16 αἰῶνα, πού εἶναι συνάμα ἕνας πρωτοπόρος δημοτικιστῆς. Μετάφρασε στὴν νέα ἑλληνικὴ τὸ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς», πού ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο καὶ σύνταξε τὴν πρώτην γραμματικὴν τῆς δημοτικῆς γλῶσσας, πού στὰ νεώτερα χρόνια τὴ δημοσίευσε ὁ Emile Legrand.

6. Ὁ Ἐμμανουὴλ Γεωργηλάς εἶναι ἀμουσὸς ποιητῆς τοῦ τέλους τοῦ 15. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16. αἰῶνα. Τὰ ποιήματά του παρουσιάζουν ἰδιαίτερον γλωσσικὸ ἐνδιαφέρον.

7. Βλ. Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Σεπτ.-Ὀκτ. 1949 σελ. 199.

8. Ἡ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ *Revue de l'Histoire des Religions*, 1884, σελ. 27-64 καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμο τοῦ Ψυχάρη: *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*. Τόμ. 1 (1930), σελ. 1-40.

9. Ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 58-114.

10. Βλ. περιοδ. «Ἐβδομάς», 1885, ἀρ. 54, σελ. 116-7.

Χατζιδάκι. Ὁ τελευταῖος θὰ δημοσιεύσῃ λίγο ἀργότερα, τὸ 1887, στὴ Berliner Philologische Wochenschrift¹¹ κριτικὴ τοῦ πρώτου τόμου τῶν Essais, ὅπου θὰ ὑποστηρίξῃ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὅτι ὁ Ψυχάρης ἀγνοεῖ καὶ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ. Ὁ Ψυχάρης θὰ ἀπαντήσῃ τότε στὶς κριτικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ Χατζιδάκι μετ' ἄρθρο του στὸ ἴδιο γερμανικὸ περιοδικό.¹² Ἀργότερα τὸν Αὐγούστου τοῦ 1888, στὸ δεύτερο τόμο τῶν Essais de grammaire historique néogrecque¹³ διαμαρτύρεται ὁ Ψυχάρης πὼς ὁ Χατζιδάκις τοῦ ἐπιτίθεται ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια μετ' ὅση δριμύτητα. Ὑπενθυμίζει πὼς ἐκεῖνος μίλησε πάντα γι' αὐτὸν σὲ ἥπιό τόνο, χωρὶς νὰ παραλείπῃ νὰ σημειώσῃ ὅτι σωστὸ ἔβρισκε στὶς ἀπόψεις του. Κι' ἀλήθεια εἶναι βέβαιο πὼς ὁ Ψυχάρης στὰ πρώτα χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του δραστηριότητος μίλησε μετ' ἐπιεικέα γιὰ τὸ Χατζιδάκι, μολονότι συχνὰ διατύπωνε βασικὲς ἀντιρρήσεις του. Τὸ 1884 λ.χ. κρίνοντας δημοσίευμα τοῦ Κρουμπάχερ σχετικὸ μετ' ἰστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς¹⁴ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ σημειώσῃ πὼς «ὁ Χατζιδάκις ἤδη ἔχει δημοσιεύσει μερικὲς ἐργασίες ἐντελῶς ἐξαιρετικὰς», μόνον ποὺ «θὰ ἤθελε κανεὶς ὄρες-ὄρες μεγαλύτερη ἀκριβολογία καὶ περισσότερη ἀσφάλεια στὴ χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν καὶ τὴ γνώση τῶν σημαντικώτερων ἐποχῶν στὴν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας». Ἐπίσης στὸν πρῶτο τόμο τῶν Essais de grammaire συχνὰ μετ' ἐπαινο δέχεται ἀπόψεις τοῦ Χατζιδάκι, ἀλλὰ πάντα μετ' ἐπιφύλαξιν ὅτι ὁ Χατζιδάκις ὑστερεῖ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορικῆς τοποθέτησης τῶν ζητημάτων¹⁵. Πρέπει νὰ προσθέσω πὼς ὁ τόνος θὰ ἀλλάξῃ σημαντικὰ μετ' ἰστορίαν τῶν Etudes de philologie néo-grecque,¹⁶ βιβλίου ποὺ θὰ τὸ δημοσιεύσῃ τὸ 1892 καὶ ὅπου τώρα ἐπιτίθεται μετ' ὀξύτητα κατὰ τοῦ Χατζιδάκι.

Ὁ πρῶτος τόμος τῶν Essais de grammaire κυκλοφορεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὸ 1886, ἀλλὰ κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ προλόγου, χρονολογημένου στὶς 25 Ἰανουαρίου 1886, ὁ τόμος αὐτὸς εἶχε γραφῆ καὶ τυπωθῆ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τούτη. Ἐκτὸς ἀπὸ εἰδικώτερες φιλολογικὲς γραμματικὲς μελέτες,¹⁷ ὁ τόμος ἀναφέρεται καὶ σὲ γε-

νικώτερα προβλήματα τῆς νέας ἑλληνικῆς: στὴ γλῶσσα τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ καὶ στὸ ζήτημα ἐκεῖνο ποὺ λίγο ἀργότερα θὰ σταθῇ γιὰ τὸν Ψυχάρη ἡ βασικὴ καὶ κύρια ἀπασχόληση τῆς ζωῆς του· ἐννοῶ βέβαια τὸ ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Σ' αὐτὸ ἀφιερώνει εἰδικὴ πραγματεία, τὴν τελευταία τοῦ τόμου, πραγματεία μετ' ἰστορικὴν τίτλο: «Οἱ ἱστορικὲς μελέτες καὶ ἡ νεώτερη γλῶσσα».¹⁸ Στὴν πραγματεία αὕτη ὁ Ψυχάρης χωρὶς ν' ἀφήνῃ τὴ γλωσσολογίαν του, ἴσα-ἴσα παίρνοντάς τιν βασικὸν τοῦ στήριγμα, θὰ ὑποστηρίξῃ γιὰ πρώτη φορά τὶς πεποιθήσεις του—ὄχι ἀκόμη μετ' ἐπιεικέα δογματικότητα—γιὰ τὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ἡ πρώτη εἴσοδος τοῦ Ψυχάρη στὸν ἀγῶνα καὶ ἐνδιαφέρει καὶ ἀπὸ θεωρητικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀποψῆς νὰ ἐξεταστῇ κάπως προσεχτικώτερα. Μιὰ σύγκριση μάλιστα μετ' ἰστορίαν τῆς ἐξέλιξης—καὶ σὲ ὅποιον σημείον παρατηρήθηκε ἐξέλιξις—θὰ μᾶς ἦταν πολὺ διδαχτικὴ, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι βέβαια θέμα ἰδιαίτερης μελέτης.

Ὁ Ψυχάρης θέλησε νὰ δείξῃ μετ' ὀξύτητα τὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξελίχθηκε, ὅπως ὅλες οἱ γλῶσσες τοῦ κόσμου καὶ ὅτι βρίσκεται σήμερον στὴ θέσιν ποὺ βρέθηκαν ὅλες οἱ λογοτεχνικὲς γλῶσσες στὶς ἀρχὰς τους. «Ἄν ἀφοσιώθηκα, γράφει,¹⁹ στὴ μελέτη τοῦ ζωτικοῦ τούτου ζητήματος γιὰ τὸ μέλλον τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἂν δὲ δίστασα νὰ πολεμήσω τὶς θεωρίες ποὺ κυριαρχοῦσαν στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος, τουλάχιστον πὼς ἕνας ζωηρὸς ἔρωτας γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα μετ' ἐπιεικέα νὰ μιλήσῃ ὅπως μιλήσῃ καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔχει χωρὶς ἄλλο ὑπερήγητον ἀφοσιωμένον σὲ τὰ συμφέροντά της ἀπὸ μὲνα».

Ὁ Ψυχάρης ζητᾷ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ δὲ συμφωνεῖ καθόλου μετ' ἰστορίαν τῆς γνώμης ποὺ εἶχε διατυπώσῃ λίγο πρωτύτερα ὁ Χατζιδάκις (1884) στὴ «Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς», σελ. 96 κ. ἐ. Γιατὶ ὁ Ψυχάρης πιστεύει πὼς οἱ δυσκολίες ποὺ ἀναφέρει δι-

11. Ἄρ. 32, σελ. 1009-1018.

12. 1888, ἄρ. 17 σ. 515-6, ἄρ. 18 σ. 547-8 καὶ ἄρ. 20 σ. 611-612.

13. Σελ. XX.

14. Βλ. J. Psichari: Quelques travaux τόμ. I σελ. 47.

15. Πρόχειρα παραπέμπω στὶς σελίδες 179, 189, 202, 220, 241, 242, 266, 267, 269, κλπ. κλπ.

16. σελ. CXXII - CXXVIII.

17. Γιὰ τὸν Ψυχάρη ὡς γλωσσολόγον καὶ τὶς γλωσσικὲς του θεωρίαις ἔχει δημοσιεύσει ἀξιόλογα ἄρθρα

ὁ διάδοχός του στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν τοῦ Παρισιοῦ A n d r é M i r a m b e l : «Jean Psichari et les études néo-helléniques» (Annales de l'Université de Paris, Ἄρ. - Ἰούν. 1950, σελ. 151-65) καὶ «La doctrine linguistique de Jean Psichari» (Nouvelle Clío, τόμ. 3 (1951), σελ. 78-104). Πβ. καὶ Ε. Κριτάρου: Τελευταῖα δημοσιεύματα γιὰ τὸν Ψυχάρη καὶ τὶς νεοελληνικὲς σπουδὰς στὴ Γαλλίαν (Νέα Ἑστία, 15 Αὐγούστου 1953).

18. Βλ. Essais de grammaire, τόμ. I σελ. 238-88.

19. Πρόλογος, σ. CXXII (25 Ἰανουαρίου 1885).

καιολογημένα ὁ Χατζιδάκις γιὰ μιὰ νεώτερη λογοτεχνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἐμπόδια ἐκεῖνα ποὺ κάθε λογοτεχνικὴ γλῶσσα ἀπάντησε στὶς ἀρχές της. Ἡ νεοελληνικὴ ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ της κατὰ τὸν Ψυχάρη τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα, τὴν ὑπαρξή της. «Ὅτι εἶναι ἀκόμη γεμάτη ἀπὸ κενὰ καὶ ἀνεπάρκειες, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Αὐτὴ τὴ γλῶσσα πρέπει νὰ γράψωμε, γιατί δὲν ἔχομε ἄλλη νεώτερη γλῶσσα καὶ στὸν αἰῶνα μας κανεῖς πιά δὲ γράφει γλῶσσα ἀρχαία». ²⁰ Ἰσα-Ἰσα γράφοντάς την, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, θὰ τὴν καλλιεργήσωμε καὶ θὰ τὴν πλουτίσωμε. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ Ἰδίου ἔργου τοῦ ὁ Ψυχάρης ἀναγνωρίζει τὶς ἀνεπάρκειες τῆς δημοτικῆς, ἀλλ' αὐτὸ θὰ τὸ θεωρήσῃ Ἰσα-Ἰσα ἕνα πρόσθετο λόγο γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς καλλιέργειάς της: «Ἡ νέα ἑλληνικὴ, γράφει, δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἀμέσως, χωρὶς προπαρασκευή, χωρὶς καμιά ἀσκήσῃ, τὶς ψηλές κορφές τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Δὲν εἶναι καθόλου λογικὸ νὰ ἔχωμε μιὰ τέτοια ἀξίωση, ἀφοῦ μόλις ἄρχισε κάποια ἀπόπειρα νὰ προσαρμωστῇ ἡ γλῶσσα αὐτὴ στὸν πεζὸ λόγον». ²¹ Κι' ὁ καθηγητὴς Κόντος, ὑποστηρίζει ὁ Ψυχάρης, ²² θὰ ἔκανε καλὰ νὰ μᾶς μάθῃ πῶς θὰ γράψωμε σωστὰ καὶ καθαρὰ τὴ νέα γλῶσσα καὶ ὄχι πῶς θὰ γράψωμε σωστὰ τὴν ἀρχαία. Γιατί εἶναι ἀληθινὰ «σφάλμα παιδιακήσιο», λέει ὁ Ψυχάρης, νὰ νομίζωμε πῶς ἂν προσπαθῆσωμε νὰ ξαναγυρίσωμε στὸ ἀρχαῖο τυπικὸ, θὰ δείξωμε μ' αὐτὸ πῶς ξεχωρίζωμε, πῶς ἔχομε γούστο, πῶς ἔχομε εὐγένεια. ²³ Ἰσα-Ἰσα τὴν εὐγένειά μας θὰ τὴν ἀποδείξωμε χρησιμοποιώντας τὴν περιφρονημένη γλῶσσα, ὅπου «ὁ καθένας σήμερα μπορεῖ νὰ ἰδῇ καὶ μπορεῖ ν' ἀγαπήσῃ τὸ καινούργιο βλαστάρη ποὺ τελευταῖα ἀνθίσσε στὸ γέρικο δέντρο». ²⁴

Ὁ Χατζιδάκις εἶχε ὑποστηρίξει πῶς οἱ πολλὲς διάλεκτοι ποὺ ὑπάρχουν στὴ νέα ἑλληνικὴ εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς κοινῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας. Ἡ ἀπάντησῃ εἶναι πρῶτα-πρῶτα πῶς οὔτε στὸ στρατόπεδο τῶν καθαρολόγων δὲν ὑπάρχει ἐνότητα γλωσσικὴ — προϋπόθεσῃ ἀπαραίτητη γιὰ τὴ δημιουργία λογοτεχνικῆς γλώσσας· ἔπειτα πῶς ἕνα σύστημα γλωσσολογικὸ, μιὰ γλωσσικὴ ἐνότητα κυρίως

τὴ χαρακτηρίζει ἡ μορφολογία καὶ Ἰσα-Ἰσα, ὑποστηρίζει ὁ Ψυχάρης, «ἡ μορφολογία τῶν διαφόρων νεωτέρων διαλέκτων καὶ τῶν πιὸ ἀνόμοιων δὲν ἔχει καμιά σύγκρισῃ μὲ τὴν ἀπόστασῃ ποὺ παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς λόγιες γλώσσες». ²⁵ Ἀκόμη, οἱ ξενισμοί, καὶ ἰδίως οἱ γαλλισμοί, εἶναι ἀφθονοί, παρατηρεῖ ὁ Ψυχάρης, ²⁶ στὴ γλῶσσα τῶν λογίων.

Ἡ ἀντίληψῃ του εἶναι ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν ἔχομε ὅπωςδήποτε νεώτερη λογοτεχνικὴ γλῶσσα, γιατί ἡ καθαρεύουσα δὲν πραγματοποιήσῃ τίποτα στὸ πεδίο αὐτό, ἐπιβάλλεται νὰ στραφοῦμε πρὸς τὴ νέα γλῶσσα. Δὲν τὸν ἐκπλήσσει ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάστασῃ μιᾶς νεκρῆς γλώσσας. Τὸ φαινόμενο παρουσιάζεται κάθε φορὰ ποὺ μιὰ νέα γλῶσσα δὲν κατάφερε νὰ γίνῃ γλῶσσα λογοτεχνικὴ. ²⁷

Οἱ καθαρολόγοι δὲν κατάλαβαν τὴ σημασία τῆς ἐξέλιξης στὴ γλῶσσα, γιατί ἀγνοοῦν ὅτι «ὁ ἀγράμματος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, ὁ ἀκαλλιέργητος καὶ χοντροειδῆς χωρικός, ... ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ξέρει ἀνάγνωσῃ εἶναι ὁ μοναδικὸς καὶ παντοδύναμος δημιουργὸς ὄλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου, τῆς γλώσσας τοῦ Ὀμήρου ὅπως καὶ τῆς νεώτερης. Ἡ δημιουργία πάντα στάθηκε καὶ θὰ γίνεται μὲ τὸ λιγώτερο σωστὸ πάντα τρόπο. Εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ σφάλματα». ²⁸ Δὲν πρέπει μάλιστα νὰ ἀγνοοῦμε πῶς καὶ ἡ ἀρχαία εἶναι γεμάτη ἀπὸ κάθε εἶδους σφάλματα μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι καθιερωμένα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ χρῆσῃ ἀντίθετα ἀπ' ὅτι συμβαίνει μὲ τὰ περίφημα «σφάλματα» τῆς νέας γλώσσας. ²⁹ Ὁ Ψυχάρης σχετικὰ μὲ τὰ σφάλματα αὐτὰ στὴ γλῶσσα δέχεται μιὰ γνώμη τοῦ Gaston Paris ποὺ ὑποστήριζε πῶς δὲν ὑπάρχει ἄτομο ποὺ σὲ κάποια στιγμὴ τῆς ὑπαρξῆς του νὰ μὴ δημιουργῇ, ποὺ δὲν προσπαθεῖ τουλάχιστο νὰ ἐφεύρῃ ἕνα νέο τύπο, ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶναι σφάλμα. ³⁰ Ἡ ἔννοια τοῦ ἀπόλυτα σωστοῦ στὴ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει, γιατί κάθε νέος τύπος ποὺ ἀναπτύχθηκε μέσα στὸ χρόνο, ἔχει δικαίωμα νὰ χρησιμοποιηθῇ. ³¹

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς νέας λογοτεχνικῆς γλώσσας;

20. Essais de grammaire, τόμ. 1 σελ. 242.

21. ὁ. π. σελ. 266.

22. ὁ. π. σελ. 241.

23. ὁ. π. σελ. 237.

24. ὁ. π. σελ. 251.

25. ὁ. π. σελ. 264.

26. ὁ. π. σελ. 248.

27. ὁ. π. σελ. 268.

28. ὁ. π. σελ. 238.

29. ὁ. π. σελ. 240.

30. ὁ. π. σελ. 237.

31. ὁ. π. σελ. 243.

Ἡ ἱστορική βάση τῆς γλώσσας. Οἱ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς θὰ χαρίσουν θησαυροὺς σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ τοὺς γυρέψη. Στὸ νέο πεζὸ λόγο τῆς θὰ χρωστᾶ ἡ Ἑλλάδα μιὰ μέρα πὼς ἀπόκτησε μιὰ γλῶσσα σύμφωνη μὲ τὴν ἱστορική εξέλιξη τοῦ ἔθνους, «μιὰ γλῶσσα ποὺ νὰ τῆς γίνῃ ἡ μελλοντική δόξα».³² Ὁ Ψυχάρης ἤδη ἀπὸ τὸ 1884 γράφοντας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ μέλλοντα³³ εἶχε ἀγωνιστῆ—δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνοῦμε—ἐναντίον τῆς βλαβερῆς ἐπίδρασης ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη στὴ γλῶσσα τὸ προσωπικὸ γούστο καὶ οἱ ὑποκειμενικὲς ἀπόψεις. «Ὁ ἀληθινὰ εὐγενικὸς τύπος στὸ πεδίο τῆς γλώσσας, ἔγραφε, εἶν' ἐκεῖνος ποὺ γνώρισε τὴν κανονικὴν τὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ἱστορίαν του, ποὺ ἔζησε κ' ἐμεγάλωσε τὸν καιρὸ ἀκριβῶς ποὺ καὶ ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα ἐζοῦσε καὶ ἀνανεώνονταν».

Ὁ Ψυχάρης δὲ θέτει προϋπόθεση γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς δημοτικῆς στὸ λογοτεχνικὸ πεζὸ λόγο τὴν παρουσία ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα. «Καθένας, μᾶς λέει,³⁴ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα του». Δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῆ ὁ Ψυχάρης πὼς οἱ νέοι συγγραφεῖς δὲ θὰ βροῦν τὸ θάρρος ποὺ θὰ χρειαστῆ στὴν προσπάθειαν αὐτῇ. Θὰ ἔχουν μάλιστα καὶ ἓνα κίνητρο ποὺ δὲν τὸ ἔχουν οἱ καθαρολόγοι: ὅτι θὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἀλήθειαν καὶ θὰ ἀφοσιωθοῦν σ' ἓνα ἔργο ἔθνικὸ καὶ πατριωτικόν. Ὁ Ψυχάρης λοιπὸν πιστεύει ἀκράδαντα πὼς μονάχα μὲ τὴ δημιουργίαν ἑθνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας ἓνα ἔθνος παίρνει τὴ φυσικὴ του θέσιν στὸν κόσμον, τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασιν. Τότε μονάχα μπορεῖ κι' αὐτὸ νὰ προσφέρῃ στὴν κοινότητα τὴ συμβολὴν τὴν ἰδεολογικὴν καὶ νὰ δεχτῆ σὲ ἀντάλλαγμα ἄλλες ἰδέες. Καὶ οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς θὰ ἐκτιμηθοῦν διεθνῶς μονάχα ἂν ἡ δημιουργία τους «ἐναρμονίζεται μὲ τὴ νέα ἑλληνικὴ πραγματικότητα».³⁵

Εἶναι φυσικὸ γιὰ τὸν Ψυχάρην, ὅταν προτείνῃ λύσιν στὸ γλωσσικὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, νὰ μὴν ξεχνᾶ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα. «Ἡ βασικὴ ἀρχή, μᾶς κηρύσσει³⁶, τῆς γαλλικῆς πρόζας στάθηκε πάντα νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα ποὺ μιλιέται μὲ τρόπο ἀπλὸ καὶ παστρικό καὶ νὰ τείνῃ ὀλοένα περισσότερο ὥστε ἡ γραφτὴ γλῶσσα νὰ πλησιάσῃ τὴ γλῶσσα ποὺ μιλιέται». Τὸ πρόβλημα στάθηκε γιὰ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα ὄχι νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα σ' ἓναν γαλλικόν

τύπον καὶ σ' ἓναν λατινικόν, ἀλλ' ἀνάμεσα σὲ δυὸ τύπους ἐξ ἴσου γαλλικούς.

Ὁ Ψυχάρης ἀντιμετωπίζει ἀπὸ τώρα καὶ λεπτομερειακώτερα ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν καθιέρωσιν λογοτεχνικῆς γλώσσας. Καμιὰ ἀπόκλιση δὲν ἐπιτρέπεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φωνητικὴ καὶ τὴ λαϊκὴ μορφολογία. Τώρα ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ λεξιλογίου, «ὁ πᾶρχει μιὰ ἔκφραση, μᾶς λέει³⁷, ποὺ εἶναι πιὸ κατανοητὴ στὸ λόγιον τύπο τῆς;... Πραγματικὰ, καθὼς ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀκόμη ἀκαθιέρωτη, ὁ συγγραφέας εἶναι πολὺ πιὸ ἐλεύθερος στὴν Ἑλλάδα παρὰ ἀλλοῦ... Ἀλλὰ θὰ πρέπει πάντα ἡ ζυγαριὰ νὰ γέρνῃ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λαϊκοῦ τύπου». Βλέπει κανεὶς μὲ πόση ἔλλειψη δογματισμοῦ διατυπώνει τὰ πράγματα ὁ Ψυχάρης αὐτῇ τῇ στιγμῇ. Ἀργότερα στὴ βράσιν τοῦ ἀγῶνα καὶ μὲ τὶς παράλογες συχνὰ ἀντιρρήσεις ποὺ θὰ διατυπωθοῦν θὰ ἀναγκαστῆ ψυχολογικὰ νὰ γίνῃ περισσότερο δογματικὸς, ἀδιάλλαχτος.

Ὡς πρὸς τὶς ἀρχαῖες λέξεις ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν—καὶ θὰ χρησιμοποιηθοῦν, ἂν δὲν τὶς ἔχη ἡ νέα γλῶσσα³⁸—πρέπει νὰ πάρουν σύγχρονον τύπον. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ δὲ φτάνει στὴν ὑπερβολὴ ὁ Ψυχάρης. Δέχεται πὼς «πρέπει νὰ δώσῃ κανεὶς τὴ θέσιν ποὺ τοὺς ταίριαζει στὸ προσωπικὸ αἴσθημα, στὸ ἀφτί»³⁹. Μὲ τὴν μετριοπάθειαν σπάνια θὰ ἐκφραστῆ ὁ Ψυχάρης στὸ μέλλον.

Ὁ Ψυχάρης ποτὲ δὲν πίστεψε πὼς τὸ λεξιλόγιον κάνει τὴ γλῶσσα. Ὁ ἴδιος μᾶς παραπέμπει μὲ ἐπιμέλεια στὰ χωρία τῶν ἔργων τοῦ ὅπου μιλεῖ γιὰ τὸ ζήτημα⁴⁰. Ὁμῶς πιστεύει πάντα πὼς ἡ δημοτικὴ θὰ μπορούσε εὐκολώτερα παρὰ ἡ καθαρεύουσα νὰ πλουτίσῃ τὸ βιομηχανικὸ ἢ φιλοσοφικὸ λεξιλόγιόν της «μὲ τρόπο πιὸ σύμφωνον μὲ τὴ νεώτερη μορφολογία»⁴¹. Ποιὰ εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ψυχάρη στὸ ζήτημα τῶν διαλεχτικῶν στοιχείων; Σὰ νὰ δέχεται *ex silentio* πὼς δὲν ὑπάρχει κοινὴ νεοελληνικὴ. Πράγματι συνιστᾶ στὸν καθένα νὰ χρησιμοποιῆ τὴ διάλεχτόν του γράφοντα. Γιατὶ δὲν εἶναι χειρότερον νὰ γράψῃ μιὰ λέξιν μὲ τὴ διαλεχτικὴ τῆς χρῆσιν παρὰ μὲ τὴν «ἐτυμολογικὴν» τῆς σημασίαν, ὅπως κάνουν συχνὰ οἱ καθαρολόγοι. Καὶ καθὼς οἱ διαλεχτικὲς ἀποκλίσεις δὲν εἶναι μεγάλες στὴν Ἑλλάδα (ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει λ.χ. στὴ Γαλλία), ἀπὸ τὴ χρῆσιν τῶν

32. δ. π. σελ. 261.

33. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 112.34. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 283.

35. δ. π. σελ. 273-4.

36. δ. π. σελ. 272.

37. δ. π. σελ. 277.

38. δ. π. σελ. 274.

39. δ. π. σελ. 283.

40. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 959 σημ. 3.41. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 266.

διαλέχτων πού κατὰ ἕνα τρόπο θὰ συναγωνιστοῦν ποιά νὰ δώσει τὸ καλύτερο ἔργο, θὰ φτάσωμε στὸ θρίαμβο τῆς γλώσσας πού θὰ ἐπιβληθῆ σὰν κοινὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα. Αὐτὰ βέβαια ἐπίστευε ὁ Ψυχάρης τώρα στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου του, γιατί ἀργότερα στὸ πεδίο αὐτὸ οἱ ἀντιλήψεις θὰ μεταβληθοῦν σημαντικά.

Πιστεύει ἀκόμη ὁ Ψυχάρης πὼς τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα πού θὰ γραφοῦν θὰ κριθοῦν πρῶτα πρῶτα ἀπὸ τὴ γλῶσσα πού θὰ χρησιμοποιήσουν. «Τὰ ἔργα τῆς καθαρῆς λογοτεχνίας, γράφει⁴², στὴν κυριολεξία δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἀκόμη... Τὸ θέλημα τοῦ ὕψους, τὸ ὕψος τοῦ αἰσθήματος, ἡ εὐγένεια τοῦ στοχασμοῦ δὲ θὰ κάνουν παρὰ δευτερώτερη ἐντύπωση. Σήμερα κάθε συγγραφέας εἶναι γραμματικός». Καὶ μολαταῦτα ὁ Ψυχάρης δὲν ἀποκλείει τὴ δραστηριότητα τοῦ συγγραφέα στὸ πεδίο τοῦ ὕψους, γιατί ἐκεῖ πραγματικὰ θὰ δημιουργηθῆ κάτι δικό του⁴³, γιατί τὴ γλῶσσα, τὴ γλῶσσα τὴ δημοτικὴ τὴ βρίσκει κιόλας δημιουργημένη ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ στὸ πεδίο αὐτὸ πρέπει ὁ λογοτέχνης νὰ ἀποφύγη κάθε λοξοδρομηση πού θὰ ὀφείλεται σὲ δική του ἰδιοτροπία καὶ πού στὴν πραγματικότητα δὲ δημιουργεῖ καμιά ἀπολύτως μετριοπάθεια⁴⁴.

Τις ξένες λέξεις πὼς τις ἀντικρύζει ὁ Ψυχάρης; Οἱ «ξένες» λέξεις δὲν ὑπάρχουν παρὰ γιὰ τὸ γραμματικὸ καὶ τὸν ἔτυμολόγο, μιὰ καὶ γιὰ κείνον πού τις χρησιμοποιεῖ δὲ δίνουν τὸ αἶσθημα τοῦ ξένου. Αὐτὴ τουλάχιστον εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ψυχάρη. Καὶ γι' αὐτὸ, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, ἡ εἰσαγωγή στὴ γλῶσσα μιᾶς ξένης λέξης δὲν ἀποτελεῖ κηλίδα, εἶναι ἕνα ἱστορικὸ γεγονός⁴⁵.

Ὁ Ψυχάρης ἀντικρύζει τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας σὰ ζήτημα λογοτεχνικὸ, σὰ ζήτημα πού ἡ λύση του θὰ σταθῆ προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία ἀληθινῆς πνευματικῆς ζωῆς, προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ νὰ πάρη ὁ νέος Ἑλληνισμὸς τὴ θέση πού τοῦ ταιριάζει σὲ διεθνή πλαίσια. Τὴν παιδαγωγικὴ πλευρὰ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος δὲν τὴν ἀντικρύζει ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὴν ἀποψη νὰ διαφωτισθῆ καὶ νὰ μορφωθῆ ὁ λαός. Τὸ ἀπλῶμα τῆς δημοτικῆς καὶ στὴν παιδεία τὸ ζητᾶ σὰ φυσικὴ συνέπεια τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ δημοτικὴ θὰ χρησιμοποιηθῆ στὴ λογοτεχνία καὶ τὸν ἄλλο δὴμόσιο βίβλο. Χαρακτηριστικὰ εἶναι στὸ πεδίο αὐτὸ τὰ λόγια του: «Ἡ ἐθνικὴ φιλαυτία, πού τόσο ἀσχηματὴν καταλαμβάνομε, τὸ ἀπαιτεῖ

ἐπιταχτικά, γιατί τέλος πάντων σὲ καμιά χώρα τοῦ κόσμου δὲ συμβαίνει κάτι παρόμοιο: παντοῦ ἀρχίζουν μετὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας τους, τῆς ζωντανῆς γλώσσας»⁴⁶. Γιὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδια ὁ Ψυχάρης προτείνει τὴ γραμματικὴ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ με κάποιον τῆς συγχρονισμὸ ἢ καλύτερα τὴ γραμματικὴ τοῦ Πορτίου⁴⁷. Ὅπως δὴποτε εἶναι γνωστὸ πὼς τὴν παιδαγωγικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος θὰ τὴν ἀντικρύσουν βαθύτερα ἄλλοι ζωντανοὶ ἄντρες, πού θὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἀνανέωση: ὁ Φωτιάδης, ὁ Δελμούζος, ὁ Τριανταφυλλίδης, ὁ Γληνός.

Ὁ Ψυχάρης μετὴ τὴν ἐκδοση τῶν «Essais», τόμ. Α', κηρύσσει τις ἀντιλήψεις του θεωρητικά. Ἀλλὰ παράλληλα πιστεύει πὼς «οἱ ἀφηρημένοι κανόνες, οἱ γενικὲς ἀρχὲς εἶναι μάταιο πρᾶγμα σὲ τέτοια ζητήματα»⁴⁸. Χρειάζεται ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπόδειξη. «Ἐνα βιβλίο με βαθειὰ σκέψη καὶ βαθὺ αἶσθημα, γραμμένο ἀπὸ σταθερὸ καὶ γερὸ χέρι, ἀπὸ αὐτοκυρίαρχο πνεῦμα καὶ με ἐμπιστοσύνη στὴ βούλησή του, θὰ ἔιζε πιὸ πολὺ ἀπ' αὐτὰ ὅλα», μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης. «Τὸ ἐπαθλο θὰ εἶναι ὠραῖο γιὰ τὸ νέον Ἑλληνα πού θὰ μπορέσῃ νὰ τὸ γράψῃ. Θὰ δημιουργηθῆ τὸ ὕψος. Τί πειρασμοὶ ἀπὸ παντοῦ γιὰ τὸν πεζογράφο καὶ τὸν ποιητὴ! Ὅλα θὰ ἔχη νὰ τὰ πῆ, γιατί σχεδὸν τίποτα δὲν εἶναι εἰπωμένο. Ὅτι στίς παλιῆς λογοτεχνίες κατάντησε κοινοτοπία, τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἰδέες πού ἡ ἐκφρασή τους ἀλλοῦ ἐξαντλήθηκε, θὰ ἔχουν στὴν Ἑλλάδα ὀλη τους τὴ σημασία. Ἐκεῖ ὅλα εἶναι φρέσκα καὶ νέα. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀπελπίζώμαστε γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ βιβλίο αὐτὸ πού ὅλοι τὸ περιμένουν, θὰ γραφῆ χωρὶς ἄλλο μιὰ μέρα ἴσως καὶ νὰ γράφεται τὴν ὥρα τοῦ ἔργου»⁴⁹. Φανερὴ προαναγγελία τοῦ Ταξιδιοῦ, πού τὸ σχεδίαζε ἀσφαλῶς ἀπὸ τότε ὁ Ψυχάρης. Δὲν ἔμενε παρὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἐπόμενο

42. δ. π. σελ.281-2.
43. δ. π. σελ.263.
44. δ. π. σελ.287.
45. δ. π. σελ.245-8.

46. δ. π. σελ.259-60.
47. Ὁ Simon Portius ὑπῆρξε λεξικογράφος τοῦ 17. αἰῶνα.
48. δ. π. σελ.263.
49. δ. π. σελ.287.

χρόνο (1886) τὴν περιοδεία του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή πού θὰ τοῦ ἔδινε

τὴν ἀτμόσφαιρα τὴν ψυχολογική του βιβλίου⁵⁰.

2.—Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΠΟΣ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1886 ὀργανώνεται στὴν Πόλη συνέδριο τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» μὲ τὴν εὐκαιρία πού συμπληρώνονται εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του. Τὴ Γαλλία πρόκειται νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύσῃ ἐκεῖ ὁ Ψυχάρης, ἀποσταλμένος τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου παιδείας. Ἐχει ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή καὶ τὸ ταξίδι του θὰ διαρκέσῃ τρεῖς μῆνες (30 Ἰουλίου-29 Ὀκτωβρίου 1886). Σκοπὸς ἐπίσης τῆς ἀποστολῆς του εἶναι παράλληλα νὰ μελετήσῃ μερικὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα στὰ περὶχωρα τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης. Οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς δὲν ἐπιτρέψανε τελικὰ νὰ γίνῃ τὸ συνέδριο, ὁ Ψυχάρης ὅμως ἐπιζητεῖ ὅπωςδήποτε νὰ δημοσιεύσῃ στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου τὴν ἀνακοίνωσιν πού θὰ ἔκανε ἐμπρὸς τοὺς συνέδρους. Ἀλλὰ ἡ ἀνακοίνωσιν αὐτή, γραμμὴν στὴ δημοτικὴ — εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Ψυχάρης χρησιμοποιεῖ τὴ δημοτικὴ σὲ γραφτὸ του — δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ δημοσιευτῇ στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου, συντηρητικοῦ, ὅπως ξέρομε, στὶς γλωσσικὲς του ἀπόψεις. Ὁ Ψυχάρης μόνο μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ πατέρα του, πού ζῆ τότε στὴν Κωνσταντινούπολη, πετυχαίνει τὴ δημοσίευσιν⁵¹. Τὸ δημοσίευμα τοῦτο τοῦ Ψυχάρη ἔχει τὴν ἱστορικὴ του σημασία. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού οἱ σύγχρονοι ἔβλεπαν τὴ δημοτικὴ νὰ χρησιμοποιητῆ στὸν πεζὸ λόγον «μὲ ὅλους τοὺς γραμματικοὺς τύπους τῆς καὶ μὲ καθορισμένον τὸ σύστημα τῶν λεξιλογικῶν τῆς δανείων ἀπὸ τὴν ἀρχαία γλῶσσα καὶ νὰ ὀδηγῆται ἡ γλῶσσα αὐτὴ σ' ἓνα νέο γλωσσικὸ τύπον, ὅπως ἐγένε μὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας». Εἶναι τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Ψυχάρη, μεταφρασμένα φυσικὰ, ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν πού δημοσίευσεν μετὰ τὴν περιοδεία του⁵².

Στὴν ἀνακοίνωσίν του αὐτὴ δίνει ὁ Ψυχάρης ἓνα γενικὸ σχέδιον γιὰ τὴν ὀργάνωσιν φιλολογικῶν καὶ εἰδικώτερα διαλεκτο-

λογικῶν μελετῶν. Συνιστᾷ τὴ μεθοδικὴ μελέτη τῶν μνημείων τῆς ζωντανῆς γλώσσας καὶ τὴ συγκρότησιν γραμματικῆς καὶ λεξικοῦ πού νὰ μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης. Ζητᾷ ἀκόμη νὰ συνταχτοῦν ἰδιωματικὰ λεξιλόγια καὶ λεξιλόγια τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς, διαλεκτολογικὲς μονογραφίαι καὶ μελέταις πάνω στὴν κοινὴ γλῶσσα. «Μία γενικὴ γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων τῆς, καθὼς καὶ ἓνα ἱστορικὸ λεξικὸ μὲ τὴ γένεσιν καὶ τὴ συσχέτισιν τῶν σημασιῶν, ἴδου τὰ δύο ἔργα πού πρέπει νὰ ἐπιδιώξουν οἱ Νεοῦ Ἕλληνες καὶ πού τὰ περιμένει ἀπ' αὐτοὺς ἡ ἐπιστήμη»⁵³.

Στὴν Πόλη ἔμεινε ὁ Ψυχάρης πέντε βδομάδες. Τὸν καιρὸ του τὸν χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἐπισκεφτῆ πολλὰς φορές τὸ Φανάρι καὶ νὰ ἐργαστῆ στὴ Βιβλιοθήκην τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐκεῖ τοῦ προκάλεσαν τὴν προσοχὴ διάφορα χειρόγραφα τῆς μεσαιωνικῆς μας γραμματικῆς. Τοῦ ἀποκαλύπτουν αὐτὰ τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς φαντασίας καὶ τὸν διδάσκουν ὅτι γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴ Νέα Ἑλλάδα μυθολογικὰ, γλωσσολογικὰ, ἔθνογραφικὰ, ἀκόμη καὶ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικὰ πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ μεσαίωνα πού μονάχα αὐτὸς δίνει στὶς σχετικὰς ἐρευνὰς τὸ φῶς πού χρειάζονται. Πολλὰ δημοσιεύματά του πού θὰ ἀκολουθήσουν θὰ ἔχουν τὴν πρώτη τους ἀρχὴν στὶς μελέταις πού ἔκαμε τότε στὴν Πόλη.

Ἀφήνοντας τὴν Πόλη ἔρχεται ὁ Ψυχάρης στὴ Χίο γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ ἰδίωμα τοῦ τόπου. Στὴ διάλεκτον τῆς Χίου ξεχωρίζει ὁ Ψυχάρης τρία κύρια ἰδιώματα, ἀλλὰ σημαντικὰς διαφορὰς βρίσκει καὶ ἀνάμεσα στὶς γλώσσας καὶ δύο γειτονικῶν ἀκόμη χωριῶν. Σκέφτεται τὴν ἀνάγκην νὰ μελετηθῆ ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη. Ὁ Ψυχάρης μελέτησεν κυρίως τὴ διάλεκτον τοῦ Πυργίου. Τοῦ δόθηκε ἔτσι ἡ εὐκαιρία νὰ σκεφτῆ πάνω στὴ σταθερότητα τῶν φωνητικῶν νόμων, γιὰτὶ, ὅπως ὑποστηρίζει στὴν κατοπινὴν του ἔκθεσιν,⁵⁴ τὸ κάθε τοπικὸ ἰδίωμα ἀποτελεῖ «τὴ μόνον γλωσσικὴ μονάδα (langage) πού θὰ μπορούσαμε νὰ μελετήσωμε σήμερον στὴ

50. Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ 1885-86 πρὶν ἀπὸ τὴν περιοδείαν περιορίζομαι ν' ἀναφέρω τὴ μελέτην του γιὰ τὸ ποίημα τοῦ «Σπανά», πού ἀποτελεσε καὶ θέμα τῶν παραδόσεων του. Ἡ μελέτη αὐτὴ ξαναδημοσιεύθηκε στὸ βιβλίον του *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 129-51.

51. Εἰκοσιπενταετηρίς Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Παράρτημα τοῦ 18ου τόμου τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Συλλόγου, σελ. 441-52, 463-96. Βλ. καὶ Ρόδα καὶ Μηλα, τόμ. 1 σελ. 53-165.

52. Βλέπε ἀναδημοσιευμένη τὴν ἔκθεσιν στὸ βιβλίον *Quelques travaux*, τόμ. 1 ἰδίως σελ. 325-6.

53. *Rapport sur une mission* (*Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 325).

54. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 329.

φυσική της κατάσταση». Διαπιστώνει⁵⁵ πὼς «σιγά-σιγά σχηματίζεται μιὰ λογοτεχνική λαϊκή γλῶσσα, ποὺ παύει νὰ εἶναι πιά γλῶσσα τοπική. Πολὺ συχνὰ συνάντησα τὴ γλῶσσα αὐτὴ στὸ Πυργί, καὶ στὰ τραγούδια καὶ στὰ παραμύθια». Ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς λαϊκῆς (ἀγραφῆς) λογοτεχνικῆς γλώσσας ὁδηγεῖται ὁ Ψυχάρης στὴν ἔννοια τῆς κοινῆς γλώσσας ποὺ «χρωστᾷ τὴν ὕπαρξή της στὴν ἱστορικὴ σπουδαιότητα καὶ στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς χώρας, ἀπ' ὅπου ἀκτινοβολεῖ ἡ γλῶσσα αὐτὴ πρὸς μιὰ μεγαλύτερη περιοχὴ».⁵⁶

Ρητὰ ὁμολογεῖ ὁ Ψυχάρης στὸ βιβλίο του γιὰ τὸ Renan⁵⁷ πὼς ἡ παραμονὴ του στὴ Χίο καὶ οἱ ἔρευνες ποὺ ἐκεῖ πραγματοποίησε τὸν ἐπηρέασαν βαθιὰ στὴ συγκρότηση τῶν εἰδικώτερων ἐπιστημονικῶν καὶ λογοτεχνικῶν του ἀντιλήψεων καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ἔμπνευση γιὰ μελλοντικὰ σχέδια λογοτεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ. Τὴ διαμονὴ του στὴ Χίο καὶ εἰδικώτερα στὸ Πυργί συχνὰ θὰ τὴ θυμηθῆ ἀργότερα μὲ συγκίνηση ὁ Ψυχάρης. Τὸ 1892 στὸν Πρόλογο τῶν Etudes de philologie⁵⁸ θὰ μᾶς δώσῃ μιὰ εἰκόνα τοῦ τρόπου τῆς ἐκεῖ ἐργασίας του. «Ἀπὸ τὸ πρῶν ὡς τὸ βράδυ, μᾶς λέει, μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι, μὲ γεμάτες τὶς τσέπες μου χαρτί, ἐσημεῖωνα ὅ,τι ἀκούγα, συχνὰ ἀπὸ τὶς ἑξὶ τὸ πρῶν ὡς τὰ μεσάνυχτα. Πέρασα ἔτσι τρεῖς βδομάδες εὐφρόσυνες, τὸ ἀφτί μου ἦταν πάντα τεντωμένο καὶ τὸ μολύβι μου ἔγραφε... Εἶχα συχνὰ ἀκούσει, συνεχίζει ὁ Ψυχάρης, προτοῦ πάω ἐκεῖ, πὼς μιὰ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει χωρὶς ἐκείνους ποὺ τὴ μιλοῦν, πὼς ἡ γραφὴ καὶ ἡ κουβέντα εἶναι πράγματα ξεχωριστά, πὼς ἡ γλῶσσα ἀσυναίσθητα ὑπακούει σὲ κρυφὲς δυνάμεις, πὼς οἱ φωνητικοὶ νόμοι δὲν ἀνέχονται ἐξαίρεση [αὐτὸ τὸ πιστεῦε πάντα ἀκράδαντα ὁ Ψυχάρης] καὶ πὼς κάθε γλῶσσα βρίσκει πάντα σὲ ἓνα ἄνεο γίγνεσθαι. Στὸ Πυργί κατὰ λαβὰ βαθιὰ τί ἐσημαῖναν αὐτὰ τὰ λόγια». Τὸν ἴδιο χρόνο (5 Μαΐου 1892), ὅταν σάν ἐκπρό-

σωπος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ἔλαβε μέρος στὸ Παρίσι στὸν ἑορτασμὸ τῶν εἰκοσιπεντάχρονων τῆς Association pour l'encouragement des études grecques en France⁵⁹ μὲ συγκίνηση θυμήθηκε τὴ διαμονὴ του στὸ Πυργί, ἀλλὰ καὶ τὸ ταξίδι του γενικώτερα στὴ Χίο. Εἶναι ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸ χρῶμα τους ὅσα μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ μᾶς διηγεῖται ὁ Ψυχάρης. «Διέσχισα μιὰ μέρα, μᾶς λέει,⁶⁰ στὰ νότια τοῦ νησιοῦ ἓνα θαυμάσιο ὀρεινὸ χωριὸ μὲ διακόσες ψυχές. Χρειάστηκε νὰ σταματήσω ἐκεῖ γιὰ λίγες μέρες, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι λογάριαζα. Τὸ χωριὸ γιόρταζε. Ἐνα μεγάλο γεγονός θὰ γινόταν ἐκεῖ. Ἰδρύνονταν ἓνας μικρὸς σύλλογος. Ἐχάρηκα πολὺ ποὺ προέδρευσα καὶ ποὺ τοὺς μίλησα ἑλληνικά. Ἐπρόκειτο γιὰ φιλολογικὸ σύλλογο». Καὶ ὁ Ψυχάρης ἐνθουσιάζεται. «Δὲν μπόρεσα νὰ μὴ φωνάξω, μᾶς λέει, καθὼς βρισκόμουν προστὰ τοὺς τίμιους χωρικοὺς: — Ζήτω οἱ Ἕλληνες! Ζήτω οἱ Ἕλληνες ὅλων τῶν συλλόγων. Ζήτω ὅλοι οἱ Ἕλληνες!»

Τὴ Χιὸ καὶ τὸ Πυργί θὰ θυμηθῆ συχνὰ στὴν κατοπινὴ του ζωὴ ὁ Ψυχάρης. Καὶ στὸ πεζοτράγουδο ποὺ ἄφησε γιὰ νὰ χαραχθῆ στὸν τάφο του στὸ ἀγαπημένο του νησί θὰ θυμηθῆ τὰ χωριὰ τῆς μαστίχας, τὰ μοιρολόγια τὰ χιώτικα καὶ τὸν ἥλιο, τὴν καλωσύνη τῆς Πατρίδας.⁶¹

Ὅταν ἀφήνοντας τὴ Χιὸ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ὁ Ψυχάρης, ζητᾷ νὰ μελετήσῃ τὴν κοινὴ νέα ἑλληνικὴ, καθὼς μιλιέται, γράφεται καὶ διδάσκεται. Παρακολουθεῖ τὴ διδασκαλία σὲ σχολεῖα τῆς μέσης καὶ τῆς ἀνώτερης παιδείας καὶ κατατοπίζεται γενικὰ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας. Εἰδικεύοντας περισσότερο τὶς ἔρευνές του ἐξοικειώνεται μὲ τὰ διάφορα τεχνικὰ λεξιλόγια τοῦ στρατοῦ, τοῦ ναυτικοῦ, τῆς διοίκησης, τῶν σιδηροδρόμων. Μελετᾷ τὴ γλῶσσα, καθὼς γράφεται στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ βιβλία, ἐνημερώνεται στὶς λογοτεχνικὲς προσπάθειες τῆς ἐποχῆς. Διαπι-

55. δ. π. σελ. 334.

56. Rapport d'une mission. (Quelques travaux, τόμ. 1-σελ. 335).

57. Ernest Renan. Jugements et souvenirs, Παρίσι 1925, σελ. 18.

58. Σελ. XXVIII-XIX.

59. Προέδρευσε στὸν ἑορτασμὸ ὁ Ρενάν καὶ ἔλαβαν μέρος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ ὁ τότε πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι Νικόλαος Δηλιγιάννης καὶ ὁ Δημήτριος Βικέλας σάν ἀντιπρόσωπος τοῦ Πανασσαίου καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

60. Βλ. Revue des études grecques τόμ. 5 (1892), σελ. VIII-IX.

61. Ὁφείλω παρενθετικὰ ἔστω νὰ σημειώσω ὅτι κάμποσα χρόνια ἀργότερα (1898 καὶ 1899) καὶ δευτέρως γλωσσολόγος μελετητὴς, ὁ μακαρίτης Hubert Pernot θὰ γυρίσῃ τὶς πολιτείες καὶ τὰ χωριὰ τῆς Χίου γιὰ νὰ σπουδάσῃ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ βίβιο τοῦ λαοῦ καὶ θὰ μᾶς δώσῃ τὶς ἐντυπώσεις του στὸ βιβλίο του: En pays turc. L'île de Chio, 1903 καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του πορίσματα στὸ γνωστὸ δίτομο ἔργο του «Les parlers de Chio» (1907, 1947).

στώνει πὼς ὑπάρχει μιὰ φωνητικὴ σὲ σύγκρουση μὲ μιὰ τεχνητὴ γλῶσσα.

Ὁ Ψυχάρης μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1886, παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς διαλεκτολογικὲς μελέτες ποὺ ἔκαμε στὴ Χίο καὶ δίνει στοὺς μαθητὲς του στὴν Ecole des Hautes Etudes μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ μελέτη τους. Παράλληλα ἐρμηνεύει καὶ μεσαιωνικὰ κείμενα, ποὺ τὰ μεταφράζει καὶ σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ σὲ δημοτικὴ γλῶσσα. Τὴν ἐπόμενη πανεπιστημιακὴ χρονιά (1887-88) — ἔχει τώρα καὶ τὸν Emile Legrand τιμῆς ἔνεκα ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς του — διδάσκει στοιχεῖα νεοελληνικῆς γραμματικῆς καὶ ἐρμηνεῖα νεοελληνικῶν κειμένων, καθὼς καὶ ἱστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1888-89), ἴσως καὶ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ Ταξίδι, ποὺ ἐν τῷ μεταξύ εἶχε κυκλοφορήσει, οἱ μαθητὲς τοῦ Ψυχάρη ἀυξάνονται καὶ ἔχουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσουν, στοιχεῖα τῆς νέας ἑλληνικῆς, βυζαντινὴ γλῶσσα μὲ ἀφειρητὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὸν ὁμηρικὸ γλωσσικὸ τύπο καὶ τὴν κατοπινὴν του ἐξέλιξη⁶². Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφέρω πὼς ὁ Ψυχάρης ἔμενε ἑκτακτος καθηγητῆς (maître de conférences) στὴν Ecole des Hautes Etudes ὡς τὸ 1896, ὅποτε ἔγινε directeur d'études, πῆρε δηλαδὴ τὸν τίτλο ποὺ ἔχουν οἱ ταχτικὸι καθηγητὲς τῆς Σχολῆς αὐτῆς. Ἐπίσης γιὰ ἓνα χρόνο ἀπὸ τὸ Μάρτη τοῦ 1887 ἐχρημάτισε βοηθὸς τοῦ Emile Legrand στὴν Ecole des langues orientales vivantes.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς πνευματικὸς καρπούς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα εἶναι πρῶτα-πρῶτα μιὰ πλατεῖα μελέτη τοῦ Ψυχάρη μὲ τὸν τίτλο: Quelques observations sur la phonétique des parois et leur influence sur les langues communes, ποὺ δημοσιεύεται τὸ 1888 καὶ ἀναδημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα⁶³. Ἄλλ' ἄλλος εἶναι ὁ σημαντικὸς πνευματικὸς καρπὸς τῆς περιόδου τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή. Προτοῦ ὅμως κάμωμε πλατύτερο λόγο γιὰ τὸ ἱστορικὸ τοῦτο ἔργο τοῦ

62. Ὅλες οἱ πληροφορίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ψυχάρη συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὶς ἑκθέσεις τοῦ τμήματος φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὴ θέση του στὴ Σχολὴ αὐτὴ θὰ τὴ διατηρήσει ὁ Ψυχάρης ὡς τὶς 31 Ὀκτωβρίου 1928. Τὸ 1904 θὰ διαδεχτῆ τὸν Emile Legrand στὴν ἔδρα τῆς νέας ἑλληνικῆς τῆς Σχολῆς ἀνατολικῶν γλωσσῶν τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου θὰ διδάξει ἐπίσης ὡς τὸ τέλος Ὀκτωβρίου 1928. Ἄς προσθέσω ὅτι στὴν πανεπιστημιακὴ δραστηριότητά του Ψυχάρη ἀναφέρεται ἓνα ποίημά του μὲ τὸν τίτλο Méditations, ποὺ τὸ δημοσίευσε στὴ συλλογὴ του: Le Crime du roste, Παρίσι 1913, σ. 56-8.

63. Quelques travaux, τόμ. 1 σελ. 187-237. Γυρίζοντας στὴ Γαλλία ὁ Ψυχάρης συντάσσει ἐπίσης ἐπίσημη ἑκθεσὴ τῆς περιόδου του μὲ χρονολογία 10 Δεκεμβρίου 1886, ποὺ δημοσιεύεται πολὺ ἀργότερα, τὸ 1890, καὶ ἀναδημοσιεύεται στὸν Α' τόμο τῶν Quelques travaux, σελ. 323-36.

Ψυχάρη, εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετήσωμε ἀπὸ κοντὰ κάποιες ἰδέες τοῦ Ψυχάρη ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ πλησιάσωμε μὲ μεγαλύτερη κατανόηση τὸ ἔργο τοῦτο, τὸ Ταξίδι, καθὼς καὶ γενικώτερα τὴν ὅλη προσωπικότητα τοῦ Ψυχάρη, καθὼς τώρα παίρνει τὴν ὀριστικὴν της, μποροῦμε νὰ ποῦμε, διαμόρφωση.

Στὸ ἄρθρο ποὺ ὁ Ψυχάρης ἐδημοσίευσε τὸ 1893 γιὰ τὸ δάσκαλό του τὸ Gaston Paris⁶⁴ παρατηρεῖ πὼς δύο εἶναι τὰ οὐσιαστικὰ προσόντα ποὺ πρέπει νὰ ἔχη ἓνας ἐπιστήμονας: τὸ πάθος καὶ ἡ ἀναλυτικὴ ἱκανότητα. (Ἀργότερα θὰ προσθέσει πὼς, νέος τότε, ξεχνοῦσε κάτι βασικώτερο: ὅτι ὁ ἐπιστήμονας πρέπει νὰ εἶναι, ὅπως ἔλεγε, découvreur, νὰ ἀνακαλύπτει δηλαδὴ πάντα κάτι καινούργιο). Μὲ τὸ πάθος ἐννοεῖ βέβαια ἐδῶ ὁ Ψυχάρης τὴν παθητικὴ ἀγάπη, τὴν παθητικὴ ἀφοσίωση ποὺ πρέπει νὰ αἰσθάνεται ὁ ἐπιστήμονας γιὰ τὴν ἐπιστήμη του καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὸ θέμα ποὺ κάθε φορὰ τὸν ἀπασχολεῖ. Χωρὶς τὸ πάθος αὐτὸ σωστὰ νομίζει ὁ Ψυχάρης πὼς τὸ παρελθὸν ποὺ μελετᾷ ὁ σοφὸς ἢ τὸ παρὸν ποὺ παρατηρεῖ καταντοῦν ἄτονα καὶ μελαγχολικά. Ὁ σοφὸς ὀφείλει ὅλα νὰ τὰ ζωντανεύει. Πρέπει νὰ χαίρεται διπλὴ ζωὴ: νὰ ζῆ συγχρόνως καὶ στὸ παρὸν καὶ στὰ περασμένα. Ἄπειρο βλέπει ὁ Ψυχάρης τὸν κόσμον ὅπου ζῆ ὁ σοφός. Ἡ ἱστορία τοῦ προσφέρει ὅλους τοὺς τύπους κατὰ συνέχειαν καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι αὐτοὶ οὔτε λιγώτερο ἐνδιαφέροντες, οὔτε λιγώμοντέρνοι ἀπὸ κείνους ποὺ βλέπει κάθε μέρα. Μόνον μὲ τὴν τέτοια ἀγάπη τοῦ σοφοῦ, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, ἡ ἀνάλυση, ἡ λεπτολογία δὲν καταντᾷ ξηρότητα. Γιατί, τίποτα, λέει ὁ Ψυχάρης⁶⁵, δὲν εἶναι λιγώτερο ξερό ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

Τὶς ἰδέες αὐτές, ὅπως εἶπα, τὶς διατύπωνε ὁ Ψυχάρης τὸ 1893, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ἰδέες ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιότερα διαμορφώσει τὴν προσωπικότητά του· μιὰ προσωπικότητα ποὺ δὲ μποροῦσε νὰ ξεχωρίσει τὴ θεωρίαν ἀπὸ τὴν πράξιν, γιατί ἔβλεπε τὴ μιὰ συμπλήρωμα ἀπαραίτητο τῆς ἄλλης. Τὸ πάθος λοιπὸν αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα, τὸ ἔβρισκε ἀκριβῶς μέσα του καὶ ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα καὶ τοὺς γραμματικὸς τύπους τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων τὸν ἔκαναν ὅλος ζωὴ νὰ πετιέται στὴ σύγχρονη ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ποὺ φιλοδόκησε νὰ τὴν ἀνεβάσει στὸ ὕψος λογοτεχνικῆς γλώσσας. Ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἀντίκρουσμα τοῦ ἔργου τοῦ ἐπιστήμονα, ἀντίκρουσμα ζωντανὸ καὶ μαχητικὸ, βγήκε τὸ ἔργο ποὺ ἔμελλε νὰ σταθῆ ὀρόσημο στὴ

65. Ἀναδημοσιεύεται στὰ Quelques travaux, τόμ. 1 σελ. 402-6.

66. Quelques travaux, τόμ. 1 σελ. 402-3.

λογοτεχνική ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ εἶναι τὸ ἔργο αὐτό, τὸ Ταξίδι μου, ὁ κύριος καὶ βασικὸς πνευματικὸς καρπὸς ποὺ ἀκολούθησε τὴν περιοδεία τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή.

Τὸ Ταξίδι μου δὲ βγήκε ἀθόρμητα ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ του. Εἶναι κάτι προμελετημένο, κάτι ἀποφασισμένο. Δὲν ξέρομε ἂν ἡ σύλληψή του χρονολογῆται πρὶν ἀπὸ τὴν περιοδεία τοῦ Ψυχάρη ἢ ἐπακολούθησε τὸ γυρισμὸ του στὸ Παρίσι. Μᾶς εἶναι ἀγνωστο ἂν ὁ Ψυχάρης προαναγγέλλοντας, ὅπως εἶδαμε, στὸν πρῶτο τόμο τῶν *Essais* κάποιο βιβλίο ὅπου θὰ ἐφάρμοζε τὶς ἀρχές του εἶχε ὑπὸ ὄψη του στίς γενικότητες ἔστω τὸ μελλοντικὸ του ἔργο ἢ ἂν ἐμπνεύστηκε τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ διάταξη τοῦ ἔργου στή χροιά, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποθέσωμε ἢ ἐξομολόγησέ του ποὺ παραπάνω παραθέσαμε καὶ ποὺ βρίσκεται στή μελέτη του γιὰ τὸ *Renan*⁶⁷. Πάντως εἶναι βέβαιο πὼς πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ ἡ σύλληψή του εἶναι ἐντελῶς ρασιοναλιστική. Εἶναι ἓνα εἶδος πρωτότυπου ὁδοιπορικοῦ ποὺ δίνει ἀφορμὴ στὸν περιηγητὴ νὰ μιλήσῃ μὲ ἀγάπη γιὰ χίλια-δυὸ πράγματα, γιὰ γλώσσα, γιὰ λογοτεχνία, γιὰ πατρίδα, γιὰ ποίηση, γιὰ ἑλληνισμό καὶ νὰ δώσῃ ἔτσι ἀφορμὴ νὰ κινηθοῦν κάποια λιμνασμένα νερά σ' ἓναν τόπο ποὺ μιὰ μακρόχρονη παράδοση τὸν τιμοῦσε βέβαια, ἀλλὰ ποὺ τὸν βάραιναν τὰ λιγώτερο ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς, στοιχεῖα ποὺ οἱ περιπέτειες τοῦ ἔθνους τὰ εἶχαν κάμει νὰ προβάλλουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ποιὰ κατάσταση ἐρχόταν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα; Ὑπῆρχαν βέβαια, ὅπως εἶδαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, μερικὰ σημεῖα παρήγορα μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἀτμόσφαιρα. Αὐτὰ τὰ ἔβλεπε ὁ Ψυχάρης. «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἔγραφε⁶⁸, εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ τονίσωμε; κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι σύμφωνοι μὲ τὶς γνώμες τῶν καθαρολόγων ἔγὼ ὁ ἴδιος... καταλήγω σὲ ἐντελῶς διαφοροτικὰ συμπεράσματα θ' ἀδικοῦσαμε τὴν Ἑλλάδα ἂν πιστεύαμε πὼς οἱ σωστὲς ἀντιλήψεις δὲν ἔχουν ἤδη διεισδύσει σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ» καὶ ἄλλο⁶⁹ πὶδ συγκεκριμένα παρατηρεῖ πὼς ἡ νέα ποιητικὴ σχολὴ μὲ ἐπιτυχία χρησιμοποιεῖ τὴ νέα γλώσσα στὴν ποίηση καὶ μὲ χαρὰ του ἀναφέρει τὰ ὄνόματα: Βικέλας, Τυπάλδος, Βιζυηνός, Δροσίνης, Σουρῆς, Παλαμᾶς, Σταματέλος. «Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, γράφει, μὲ ἐξαί-

ρετικὸ τάλαντο ὁ καθένας στὸ εἶδος του πρόσεξαν ἰδιαίτερα τὴ μητρικὴ τους γλώσσα. Μόνο νὰ ἐπαινέσει μπορεῖ κανεὶς τὰ ὄραϊα αὐτὰ ἔργα ποὺ μαρτυροῦν τὶς πρὶδ γενναϊόφρονες προθέσεις καὶ ποὺ ἴσως τὸ μόνο σφάλμα τους εἶναι ποὺ ἀνακατεύουν συχνὰ ὅπως τύχη τὶς δύο γλώσσες καὶ δὲν ἔχουν ὁμοιογένεια στὸ ὕφος». Ἀπὸ τὴν παλιότερη πάλι παραγωγή ἰδιαίτερα ἐκτιμᾶ τὸν Ἐρωτόκριτο, τὴν Ἐρωφίλη, τὸ Σολωμό, τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια καὶ ὄλους αὐτοὺς τοὺς θεωρεῖ δημιουργοὺς ποὺ δὲν ξεπεράστηκαν ἀκόμη. Αὐτὰ ὄλα τὰ διακηρύσσει ὁ Ψυχάρης στὰ *Essais* ἀλλὰ καὶ στὸ Ταξίδι σὲ λίγα χρόνια στὰ ἴδια λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα θὰ ἐπιμείνη: τὸ Σολωμό, τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, μόνο ποὺ τὴν τελευταία, σὲ μιὰ μελέτη ποὺ τελειώνει στίς ἀρχές τοῦ 1888⁷⁰ προσθέτει καὶ τὸ Βηλαρᾶ δίπλα στὸ Σολωμό καὶ τὸ Βαλαωρίτη, τὸνίζει ὁμοίως πὼς γιὰ μιὰ νέα γλωσσικὴ δημιουργία χρειάζεται μιὰ νέα προσπάθεια νὰ προσεγγίσωμε τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ⁷¹. Εἰδικώτερα ἀπὸ τὸ σολωμικὸ ἔργο ἐξαίρει τὴ σημασία τοῦ Διαλόγου, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ τὸ ἐγκόλπιο κάθε Ἑλληνα, γιατί, μᾶς λέει ἤδη ἀπὸ τὸ 1885⁷², «κανεὶς ποτε δὲ μίλησε τόσο ὄραϊα γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ὕφους». Διακηρύσσει ἀκόμη πὼς ὁ Σολωμὸς ἔδωσε τὰ καλύτερα νεοελληνικὰ ποιήματα, ἂν καὶ σὲ εἰδικώτερη μελέτη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα καὶ τὸ Σολωμό τοῦ 1888 θὰ ἐλέγξῃ τοὺς λόγιους τύπους ποὺ ἀπαντοῦν στὴ γλώσσα του καὶ ποὺ φέρνουν σύγχυση στὸ ὕφος⁷³.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἴδιας μελέτης θὰ συγκρίνῃ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ. Δὲν εἶναι ἀκόμη ὅσο ἀργότερα πολεμικὸς κατὰ τοῦ Κοραῆ, ὁμοίως ἀπὸ τώρα θὰ κηρύξῃ πὼς τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ εἶναι πολὺ σημαντικώτερο καὶ πρὶδ ἀθάνατο ἀπὸ τοῦ Κοραῆ, γιατί ὁ τελευταῖος στάθηκε κυρίως ἐκδότης καὶ φιλόλογος καὶ καθόλου συγγραφέας ἀπὸ ράτσα, οὔτε καν ἀπλῶς συγγραφέας, ἐνῶ τοῦ Σολωμοῦ ἡ συμβολὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς λογοτεχνικῆς γλώσσας εἶναι ἀναμφισβήτητη⁷⁴. Στὸ Ταξίδι του λίγο πρὶδ ὕστερα, θὰ δώσῃ ὄλη τὴ σημασία ποὺ τῆς ταιριάζει στὴ φράση τοῦ Σολωμοῦ «γιὰ ἐλευθερία καὶ γλώσ-

70. *Quelques observations sur la langue littéraire moderne*. Ἀναδημοσιεύεται στὰ *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 256-276.

71. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 266.

72. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 281 σημ. 1.

73. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 276.

74. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 267-8.

67. Βλ. παραπάνω καὶ Ψυχάρη: Ernest Renan, *Jugements et souvenirs*, σελ. 18.

68. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 235 σημ.

69. ὁ. π. σελ. 260.

σα». Ὁ Σολωμός κατὰ τὸν Ψυχάρη καταλάβαινε καὶ ἀπὸ φιλοσοφία καὶ ἀπὸ ἱστορία. Πιὸ κατηγορηματικὸς θὰ σταθῆ ἀπέναντι τοῦ Κοραῆ στὸ Ταξίδι. Τοῦ ἀναγνωρίζει πὼς στάθηκε «γραφοδιόφης», δηλαδή φιλόλογος, μὲ ὄνομα, δὲν τοῦ βρίσκει ὁμως καθόλου τέχνη, ποίηση, οὔτε φαντασία⁷⁵. Καὶ ὁμως λίγο παλιότερα κρίνοντας τὶς γλωσσικὲς εἰδικώτερα ἀντιλήψεις τοῦ Κοραῆ⁷⁶ ἦταν πολὺ μετριοπαθέστερος ἀπ' ὅ,τι ἀργότερα, «γιατὶ, ἔλεγε, πρέπει νὰ λαβαίνῃ κανεὶς ὑπ' ὄψη τοῦ τὰ χρόνια ποὺ ζοῦσε καὶ νὰ κάνωμε λόγο μὲ σεβασμὸ γι' αὐτὸν τὸ μεγάλο νεκρό».

Μὲ συμπάθεια θὰ ἀντιμετώπιση καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Λασκαράτου, ποὺ «μὲ ἕνα θαυμαστὸ ποιητικὸ ἐνστιχτο μὲ ἀγαθότητα περιορίστηκε νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του»⁷⁷. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς σὰν ξεκίνημα δὲν καταδίκαζε ὁ Ψυχάρης τὴ χρῆση ἰδιωματικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους λογίους τῆς ἐποχῆς μὲ συμπάθεια βλέπει τὸ Ροῖδη, ἀκόμη καὶ τὸ Βικέλα, ποὺ θὰ τὸν πολεμήσῃ ἀργότερα μὲ τὶς ἰδέες του, ὅταν ὁ τελευταῖος θὰ πρωτοστατήσῃ στὴ δράση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων. Ἀναγνωρίζει θέλητρο ὁ Ψυχάρης στὰ διηγήματα τοῦ Ροῖδη, ἀλλὰ βέβαια δὲν ἐγκρίνει τὴν ἀποψή του, ποὺ μολονότι δημοτικιστῆς «νοιαζόταν περισσότερο γιὰ τὸ παρὸν παρά γιὰ τὸ μέλλον, πιὸ πολὺ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ γνώμη μιᾶς μειοψηφίας παρά γιὰ τὸ γενικὸ αἶσθημα ποὺ στὸ τέλος θὰ νικήσῃ καὶ χρησιμοποιοῦσε γι' αὐτὸ λόγια γλῶσσα»⁷⁸. Τὴν τάση ὁμως τοῦ Βικέλα νὰ χρησιμοποιήσῃ στὴ μετάφραση τοῦ Σαίξπηρου τὴ δημοτικὴ καὶ «νὰ αὐξήσῃ μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία τὸ λεξιλόγιό του» τὴν ἐπιδοκιμάζει ἀνεπιφύλαχτα⁷⁹.

Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσωμε στὸ Ταξίδι, τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὸν Ψυχάρη συμπλήρωση, τὸ ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῶν ἰδεῶν ποὺ ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα εἶχε κηρύξει. Γι' αὐτὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα θὰ βροῦμε στὸ νέο του ἔργο τὶς ἴδιες ἀπόψεις ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὰ Essais de grammaire καὶ τὶς ἄλλες μελέτες.

Θὰ κηρύξῃ πάλι, μὲ τρόπο βέβαια ἀπλούστερο—γιατὶ τὸ Ταξίδι δὲν ἀπευθύνεται μονάχα στοὺς εἰδικούς— πὼς τὸ ἔθνος παίρνει συνείδηση τῆς ἀτομικότητάς του μόνο ὅταν μεγαλώσουν «τὰ φυσικὰ καὶ τὰ νοερά του τὰ σύνορα», ποὺ γιὰ τὰ τε-

λευταῖα ὁ ἴδιος πολεμᾷ. Καὶ γιὰ τὸ ἀπλωμα τῶν νοερῶν συνόρων ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νὰ χρησιμοποιηθῆ ἡ δημοτικὴ. Τονίζει τώρα ὁ Ψυχάρης ὅτι παράλληλα μὲ τὰ ἰδιώματα ὑπάρχει καὶ μιὰ γλῶσσα κοινὴ. Αὐτὸ δὲν τὸ εἶχε ὀλίγελα ξεκαθαρίσει παλιότερα, γι' αὐτὸ καὶ παρακινούσε τὸν καθένα νὰ γράφῃ στὴ γλῶσσα τοῦ τόπου του, γι' αὐτὸ ἦταν ἱκανοποιημένος καὶ ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ Λασκαράτου. Συνάμα διακηρύσσει πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ γραμματικὴ τῆς κοινῆς⁸⁰. Τώρα ποὺ μπαίνει ὁ Ψυχάρης φανερώτερα στὸν ἀγῶνα δὲ θὰ πῆ πιά πὼς ἡ δημοτικὴ παρουσιάζει κάποια μειονεχτήματα σὰ γραφτὴ γλῶσσα. Γίνεται πιὸ ἀποκλειστικὸς. «Ὁ λαὸς μπορεῖτε νὰ τὰ πῆτε μὲ τὴν ἐθνικὴ μας γλῶσσα, γράφει⁸¹, φτάνει πρῶτα νὰ ἔχετε νὰ πῆτε κάτι καὶ νὰ βρίσκονται δυὸ ἰδέες στὸ κεφάλισας μέσα». Δὲν ἀρνεῖται τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸ λογοτεχνικὴ ἢ φαντασία, ἀλλὰ νομίζει πὼς δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε μὲ τὸ γλωσσικὸ κανόνα. «Τὴ γραμματικὴ πάντα στὸ προσκέφαλο» μᾶς φωνάζει⁸². Καὶ γιὰ τὸν κανόνα αὐτὸν τὸ καλύτερο σχολεῖο εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ χωριοῦ, τὸ ἰδίωμα ποὺ εἶναι τόσο «κανονικὴ»⁸³, γιατί, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, «ὁ ἄθρῳπος δὲν ἔχει κανένα δικαίωμα νὰ διορθώσῃ τοὺς φυσιολογικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς νόμους»⁸⁴.

Ἀλλὰ μιὰ γλῶσσα λαϊκὴ γιὰ ν' ἀνεβῆ στὸ ὕψος λογοτεχνικῆς γλῶσσας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ δάνεια. Μᾶς τὸ εἶπε ἤδη στὴ μελέτη του γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα τοῦ 1888: «Τὰ λόγια δάνεια εἶναι ἡ ἴδια ἢ οὐσία κάθε λογοτεχνικῆς γλώσσας, ὅταν περιορίζονται σὲ ὀρισμένους κατηγορίες»⁸⁵. Ἀλλιῶς, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, δὲ θὰ μπορούσαν ὄχι πιά ἐπιστημονικά, ἀλλὰ οὔτε καὶ λογοτεχνικὰ βιβλία νὰ γραφοῦν. Τὸ ἴδιο πρᾶμα κατηγορηματικὰ θὰ τὸ τονίσῃ στὸ Ταξίδι⁸⁶: «Ὁταν ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα δὲν ἔχη μιὰ λέξη ποὺ μᾶς χρειάζεται, παίρνω τὴ λέξη ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ προσπαθῶ ὅσο εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ταιριάξω μὲ τὴ γραμματικὴ τοῦ λαοῦ». Τὴν ἀποψή του αὐτὴ γιὰ τὶς ἀρχαῖες λέξεις θὰ τὴν ὀνομάσῃ «μεθοδικὸ συμβιβασμὸ»⁸⁷. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους

80. Τὸ Ταξίδι μου (παραπέμπω πάντα στὴ β' ἔκδ., 1905), σελ. 171.

81. ὁ. π. σελ. 202-3.

82. ὁ. π. σελ. 203.

83. ὁ. π. σελ. 134.

84. ὁ. π. σελ. 199.

85. Quelques travaux, τόμ. 1 σελ. 266.

86. Σελ. 24.

87. Τὸ Ταξίδι μου, σελ. 248.

75. Τὸ Ταξίδι μου, ἔκδ. β', σελ. 15.

76. Essais, τόμ. 1 σελ. 210 σημ.

77. ὁ. π. σελ. 263.

78. ὁ. π. σελ. 262.

79. ὁ. π. σελ. 267 σημ.

γενικά περιμένει ὁ Ψυχάρης σωτήρια γλωσσικά μαθήματα, φτάνει ἢ χρησιμοποίησή τους νὰ γίνεται ὅπως πρέπει, γιατί ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀρχαίους θὰ μορφώσωμε κ' ἐμεῖς τὴ λογοτεχνική μας γλῶσσα⁸⁸. Στοὺς ἐραστὲς τῆς ἀρχαίας φωνάζει πὼς ἴσα ἴσα ἢ δημοτικὴ εἶναι ἢ ἴδια ἢ ἀρχαία ἀλλαγμένη, γιατί «γιὰ νὰ εἶναι συνέχεια, ἔπρεπε ν' ἀλλάξη»⁸⁹.

Ὅπως καὶ παλιότερα ἀντικρῶζει καὶ τώρα τὸ πρόβλημα τῶν ξένων λέξεων. Τὶς ξένες λέξεις «τίς ἔχω ἀνάγκη γιὰ νὰ πῶ κάμποσα πράγματα ποὺ δὲ μοῦ ἔρχεται καὶ δὲ γίνεται νὰ τὰ πῶ ἀλλιῶς; ἔτσι τίς ἔκαμα δικές μου; τίς ἔβαλα νὰ δουλεύουνε τὴν ἰδέα μου»⁹⁰. Ἄλλο εἶναι οἱ ξενισμοὶ (γαλλισμοὶ καὶ γερμανισμοὶ) ποὺ βρίσκει στὴν καθαρεύουσα. Αὐτοὶ καταστρέφουνε ἀλόγελα τὴ γλῶσσα⁹¹.

Ὁ Ψυχάρης μπαίνοντας τώρα στὸν ἀγῶνα μὲ ὅλες τίς δυνάμεις του ἔχει ἀπόλυτη τὴν πεποίθηση πὼς κάνει τὸ ἔργο τοῦ Δάντη, τὸ ἔργο τοῦ Malherbe. Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο μελετήσαμε τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε πάνω στὸν Ψυχάρη ὁ μεγάλος Ἰταλὸς ποιητής. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Γάλλου Malherbe τὸ παράδειγμα, ποὺ τὸν ὀνομάζει «πατέρα τῆς φιλολογικῆς γαλλικῆς γλώσσας»⁹² δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀπήχηση στὴν ψυχὴ του. Μήπως καὶ ὁ Ἕλληνας γλωσσικὸς νομοθέτης δὲ θὰ μεταχειριστῆ σχεδὸν τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Γάλλου ποιητῆ καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο γιὰ νὰ στρέψη τὴν προσοχὴ τοῦ κοινοῦ στὴ γνήσια λαϊκὴ γλῶσσα; «Ἄλλη δουλειὰ δὲ θὰ ἔχουμε, γράφει⁹³, ἀλλο δὲ θὰ πολεμοῦμε παρὰ πῶς νὰ μάθουμε τὴ γλῶσσα μας. Θὰ πάρουμε δάσκαλο τὸ βαρκάρη, θὰ δίνουμε προσοχὴ στὰ λόγια του, θὰ τρέχουμε νὰ σπουδάξουμε τὴ γλῶσσα μας στοῦ ράφτη καὶ στοῦ παπουτσή, σὰν ποὺ τὸ κάμανε, εἶναι τώρα καιρὸς καὶ χρόνια στὴ Γαλλία, ὅταν ἄρχισε νὰ μορφώνεται ἡ γαλλικὴ φιλολογία καὶ νὰ φυτρώνη ἢ ποιήσῃ της». Ὁ Ψυχάρης μάλιστα στὸν ἰδιότυπο αὐτὸ λαϊκισμό του θέλει νὰ πιστεύη καὶ θέλει νὰ πείσῃ καὶ τοὺς ἄλλους πὼς «ἡ νέα μας φιλολογία θὰ βγῆ καμιά μέρα μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ. Στὰ νησιά, ἐνῶ τραγοῦ-

δοῦνε τὰ τραγούδια τους, ἀξαφνα ξεφυτρώνει κανένας Ὀμηρὸς καὶ βάζει κάτω τοὺς δασκάλους. Στὰ πρόστυχα θέατρα ὅπου μαζώνεται ὁ λαὸς, ὅπου συνάζονται ναῦτες, μπακάληδες καὶ δουλευτάδες, ἀξαφνα φαίνεται κανένας Σαίξπηρος, χυδαῖος σὰν τὸν Σαίξπηρο... Ὡσποὺ νὰ διοῦμε κ' ἐμεῖς τὸν ποιητὴ ποὺ προσμένω μιὰ συμβουλή νὰ δώσουμε στοὺς νέους. Τραβάτε, παιδιά, ἴσια στὸν Περσέα, νὰ μάθετε τὴ γλῶσσα»⁹⁴. Οἱ συμβουλές αὐτές τοῦ Ψυχάρη, ὅταν διατυπώθηκαν, ἔκαμαν πολλοὺς νὰ παραξενευτοῦν ἢ καὶ ν' ἀγαναχτήσουν. Ἴσως καὶ σήμερα παραξενεύουν πολλοὺς ἀπληροφόρητους. Οἱ τελευταῖοι ὁμῶς αὐτοὶ δὲ θὰ παραξενεύονταν, ἂν πρόσεχαν τοῦτο: ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ διατύπωνε ὁ Ψυχάρης τίς παροτρύνσεις αὐτές κάθε ἄλλο παρὰ τὴ δημοτικὴ μιλοῦσαν τὰ μορφωμένα, νὰ ποῦμε, στρώματα τῆς κοινωνίας μας. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ παρότρυνση νὰ καταφύγωμε στὸ τζαγκάρη καὶ στὸν Πειραιᾶ γιὰ νὰ μάθωμε τὴ γλῶσσα δὲν ἦταν τότε ἄσκοπη. Σήμερα εὐτυχῶς ἡ παρότρυνση εἶναι χωρὶς ἄλλο περιττή, γιατί ὅλοι μας, ποιὸς λίγο ποιὸς πολύ, μιλοῦμε τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα.

Ἀλλὰ τί εἶναι, γενικώτερα κοιταγμένο, τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη; Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἔργο τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ μανιφέστο ἑνὸς ἀπόστολου, θρεμμένου μὲ μάθηση, μὲ θερμὴ πίστη, μὲ θέληση. Τὸ Ταξίδι εἶναι τὸ βιβλίο ποὺ ἔδινε ἔκφραση σ' ἕνα κήρυγμα ποὺ περιμένονταν. Μέσα σ' αὐτὸ καθρεφτίζονται στὸν ὑψηλότερό τους βαθμὸ ἢ πίστη μιᾶς γενεᾶς ποὺ ἀνέβαινε, τὸ φλογερὸ εὐαγγέλιο ποὺ βάζει τέρμα στοὺς δισταγμούς, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ὀργανώσῃ τὴ λογοτεχνία.

Ὁ ἄκρατος δογματισμὸς τοῦ Ψυχάρη σχετικὰ μὲ τὴ γλωσσικὴ μορφή, καθὼς μάλιστα διατυπώθηκε σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του, δημιουργοῦσε κάθε τόσο ἕνα χάσμα, μικρὸ ἢ μεγάλο ἀδιάφορο, ἀνάμεσα στὸν ἀρχηγὸ καὶ τοὺς ὄπαδούς του. Γιατί, πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὁ Ψυχάρης δὲν ἦταν ἕνας λογοτεχνικὸς ἀρχηγὸς ποὺ νὰ ἀφήνῃ στοὺς ὄπαδούς του περιθώρια γλωσσικῆς αὐτοτέλειας. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ προέρχονται οἱ συχνές παρεξηγήσεις μεταξὺ τῶν δημοτικιστῶν, ποὺ ἔβλαψαν ἐν μέρει τὸ ζήτημα τῆς ἐπικράτησης τῆς λαϊκῆς γλώσσας.

Τὸ Ταξίδι γράφηκε σὲ ὕφος ἐντελῶς πρωτότυπο μὲ βασικὲς ἀρετὲς τὴν οἰκειότητα καὶ τὴ ζωντάνια. Ἡ οἰκειότητα

88. δ. π. σελ. 177.

89. δ. π. σελ. 161.

90. δ. π. σελ. 206.

91. δ. π. σελ. 65-6.

92. δ. π. σελ. 16 σημ. 1.

93. δ. π. σελ. 193-4.

94. δ. π. σελ. 221.

αὐτὴ στὸ γλωσσικὸ ἐργαστήρι τοῦ Ψυχάρη ποτὲ δὲ γίνεται χυδαία. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀφροντισιά, γιὰ μιὰν ἀφέλεια, μὲ τὸ καλύτερο νόημα τοῦ ὄρου. Τὴν ἀρχὴ τῆς ἀφέλειας αὐτῆς προκειμένου γιὰ τὸ ὕφος τὴν ἔβλεπε ὁ Ψυχάρης στὸν τρόπο ποὺ καλλιεργοῦσαν τὴ γλῶσσα μεγάλοι σμιλευτές τοῦ λόγου τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ὁ Ψυχάρης ἤξερε πὼς ὁ Πλάτωνας «στοὺς διαλόγους τοῦ τοῦς πιδὺ ψιπετεῖς ποτέ δὲν παύει νὰ πατᾶ στὸ ἔδαφος, πάντα διατυπώνει μ' ἓνα χαμόγελο καὶ τὶς ὑψηλότερες ἀκόμα ιδέες, γράφει ἀκριβῶς τὴ γλῶσσα τῆς ὁμιλίας». Μιλῶντας γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Ὀνειροῦ τοῦ Γιαννίρη⁹⁵ μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης πὼς γράφοντας προσπάθησε νὰ πραγματοποιήσῃ «μιὰ διήγηση ποὺ νὰ κουβεντιάζῃ μὲ τὸν ἀναγνώστη του». Καὶ ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Ψυχάρη ἰσχύει, νομίζω, γενικὰ γιὰ τὸ ὕφος ὄλων τῶν γραφτῶν του.

Τὸ Ταξίδι ὡς ἓνα βαθμὸ εἶναι ἓνα λογικὸ κατασκευάσμα τοῦ συγγραφέα του. Ἔχει ὅμως τὴ βασικὴ ἀρετὴ ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο μακρότερης πνοῆς καὶ συνάμα ὁλοκληρωμένο πεζὸ ἔργο ποὺ γράφηκε σὲ συνειδητὰ ὁμοιόμορφη καὶ κανονισμένη γλῶσσα. Εἶναι ἀκόμα ἓνα ἀληθινὸ μωσαϊκὸ ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων. Μέσα στὸ Ταξίδι θὰ βροῦμε τὸ διανοούμενο ποὺ ἀληθινὰ συγκλόνισε τὴν πνευματικὴ του ὑπόσταση τὸ γλωσσικὸ μᾶς ζήτημα. Ὁ διανοούμενος αὐτὸς εἶναι ἓνας γλωσσολόγος ποὺ κύριο ἔργο του θὰ σταθῇ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ξεχωριστὴ εἶναι ἡ πίστη τοῦ γλωσσολόγου αὐτοῦ στὴν ἐπιστήμη γενικὰ καὶ εἰδικώτερα στὴ δική του ἐπιστήμη, τὴ γλωσσολογία. Ὁ γλωσσολόγος αὐτὸς γίνεται καὶ διαλεκτολόγος γιὰ ν' ἀντικρύσῃ τὰ ζητήματα ποὺ προβάλλουν οἱ νεοελληνικὲς διάλεκτοι. Σὰ γλωσσολόγος θὰ ἀντικρύσῃ καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ θὰ ζητήσῃ ἀπ' αὐτὴν διδάγματα γιὰ τὴν ἀνύψωση καὶ τὴ λογοτεχνικὴ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς.

Διάχυτη σὲ ὄλο τὸ ἔργο, τὸ Ταξίδι, θὰ ἀπαντήσωμε μὲ τὴν προσφορὰ ἑνὸς λογοτέχνη, ποὺ ζητᾷ ὄχι τόσο μὲ τὴ θεωρία ὅσο μὲ τὴν πράξη νὰ ὀργανώσῃ πεζὸ λόγο σὲ μιὰ λογοτεχνία γιὰ ποικίλους λόγους καθυστερημένη. Φανερὸ εἶναι μέσα στὸ ἔργο καὶ κάποιον μυθικὸ στοιχεῖο ποὺ τὸ διαπλάσσει ἢ φαντασία τοῦ λογοτέχνη καὶ τὸ χρησιμοποιεῖ στοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ κηρύγματός του.

Δὲ λείπει ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ταξίδι ὁ φιλόλογος, ποὺ εὐκαιριακὰ τὸν ἀπασχολοῦν πολλὰ καθαρῶς φιλολογικὰ ζητήματα: πότε τὸ ὁμηρικὸ πρόβλημα, πότε τὸ δίδαγμα ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τοὺς ἀρ-

χαίους, πότε ἄλλα σχετικὰ ζητήματα.

Ἀκόμη μέσα στὸ Ταξίδι θὰ βροῦμε τὸ φλογερὸ πατριώτη μὲ τὴ φιλελεύθερη συνείδηση· τὸν πατριώτη ποὺ μισεῖ τοὺς Τούρκους καὶ ποθεῖ τὴν ἔνωση ὀλοκληροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ Ταξίδι πολὺ εὐδιάκριτη προβάλλει ἡ ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ πολιτισμοῦ πάνω στὴ σκέψη τοῦ Ψυχάρη. Ὁ γλωσσικὸς μεταρρυθμιστὴς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ Ταξιδιοῦ εἶναι ἓνας φιλελεύθερος ποὺ συνδέει στενὰ τὶς δύο ἔννοιες: τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἔννοια τῆς γλῶσσας, τῆς γλῶσσας βέβαια τῆς λαϊκῆς. Ἐξαίρεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ Ταξιδιοῦ ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων ποὺ ἔφεραν τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους.

Στὸ Ταξίδι θ' ἀπαντήσωμε ἀκόμη τὸν ἄνθρωπο· ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει τὰ τρυφερότερα αἰσθήματα γιὰ τὴ γυναῖκα του⁹⁶, ποὺ μὲ συγκίνηση θυμᾶται τὴν πρῶτη του ἀγάπη, ποὺ μὲ καμάρι μᾶς διηγεῖται τὴν ἱστορία τοῦ παπποῦ του, ἑνὸς παπποῦ ποὺ δὲ στάθηκε, ὅπως ξέρομε, τυχαῖος ἄνθρωπος.

Τέλος στὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ βροῦμε τὸν δραματιστὴ ποὺ δύο ὀράματα τὸν συγκινοῦν: τὸ ὄραμα τῆς γλωσσικῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ ὄραμα τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης.

Ποιὰ στάθηκε τώρα ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε τὸ Ταξίδι στὴν ἀθηναϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ;

Τὴν πρῶτη ἐντύπωση στοὺς προοδευτικοὺς κύκλους τῶν νέων τῆς ἐποχῆς μᾶς τὴ δίδει τὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρο τοῦ Παλαμᾶ στὴν «Ἐφημερίδα» τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1888, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ροῖδη στὴν «Ἐστία» τῆς 16ῆς Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου. Καὶ τὰ δύο δημοσιεύματα εἶναι εὐνοϊκὰ γιὰ τὸ Ταξίδι, ἔστω καὶ ἂν διατυπώνουν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις.

Ὁ Παλαμᾶς ξαναδίνοντας ἀργότερα⁹⁷ μὲ πλατύτερη ἀνάλυση τὶς πρῶτες ἐκεῖνες ἐντυπώσεις τοῦ ἀπὸ τὸ Ταξίδι θὰ γράψῃ πὼς μὲ θαυμασμὸ θυμᾶται τὰ δύο του κεφάλαια: τὸν «Ποιητὴ» καὶ τὴν

96 Γυναίκα του ἦταν τότε ἡ Νοémie Renan, ποὺ θὰ τὴν χωρίσῃ ὁ Ψυχάρης τὸ 1913 γιὰ νὰ παντρευτῆ μιὰ νέα, τὴν κ. Irène Baume. Μὲ ἀφορμὴ τὸ διαζυγίό του καὶ τὸ νέο του γάμο ἐκδίδει ὁ Ψυχάρης στὰ 1913 ἓναν τόμο: *Le Crime du poète*, ποὺ στὸν πρόλογό του θὰ βροῦμε τὴν ἀπολογία του γιὰ τὸ σημαντικό τοῦτο περιστατικὸ τῆς ζωῆς του. Πρόκειται γιὰ ἓνα τόμο ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Ψυχάρη. Ἀπ' αὐτὰ μερικὰ εἶναι ἀφιερωμένα ὄχι μὲ τυπικὴ ἀφιέρωση, ἀλλὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους στὴν πρῶτη του γυναῖκα, τὴ Νοémie (A la chère Grande) ἀλλὰ ποιήματά του ἀναφέρονται στὴ δεύτερὴ του γυναῖκα, τὴν Irène. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ὁ Ψυχάρης ἀφησε στὰ κατάλοιπά του καὶ ἄλλο πολὺστιχο (350 στίχοι) ποιήματός του ἀφιερωμένο στὴν πρῶτη του γυναῖκα (Οἱ Ψυχάρηδες | Γεώργιος Ζολώτα: Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. 3, μέρ. β', σ. 840).

97. Γράμματα τόμ. 1 σελ. 103.

95. *Le Rêve de Yanniri*, Πρόλογ. σ. II.

«Ἀγάπη». Τὸ πρῶτο τὸ θεωρεῖ ὁ Παλαμᾶς ὡς ἕναν ὕμνο στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ· μετὰ τὸ δεύτερο πιστεύει ὁ Παλαμᾶς πῶς γιὰ πρώτη φορά προβάλλει στὴ λογοτεχνία μας ὁ ἀξίος τραγουδιστὴς ἐκείνου ποὺ λέμε Ἔρωτα καὶ ποὺ ὡς τότε, ὅπως λέει ὁ ποιητὴς, οἱ διάφοροι λογοτέχνες μας τὸ ἐρμηνεύανε μετὰ κάθε λογῆς προστυχίες, μετὰ ἀμάθειες καὶ μετὰ παιδαριωδίες. Ἀλλὰ τὴν πρώτη συγκίνηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ Ταξίδι μᾶς τὴ δίνουν κυρίως τὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ ποιητῆ: «Ὅ,τι μετὰ κάνει νὰ περηφανεύουμαι, μᾶς λέει ὁ Παλαμᾶς, εἶναι πῶς ὁ Ψυχάρης μετὰ συγκίνησε ἀπὸ τότε [=1888] ὄχι γιὰ τὴν ἐπιστήμη του—καλὰ καλὰ δὲ θὰ ἤμουν ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ ζύγιαζε τὴν ἐπιστήμη του—ὄχι γιὰ τὰ μαθήματά του, ὄχι γιὰ τὴ γλῶσσα του, μὰ γιὰ τὴν Τέχνη του. Καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ καὶ τὰ μαθήματα αὐτὰ δὲ μετὰ κάμανε νὰ προσέξω ἀπὸ μόνονα τους καὶ δὲ μ' ἐνθουσιάσαν παρά μετὰ τὸν τρόπο τους τὸν καλλιτεχνικό καὶ μετὰ τὴν ποιητικὴ μορφή τους. Ἀντίθετα τῆς γνώμης τῶν πολλῶν, ὄλων ἴσως, κί' αὐτῶν ποὺ τιμοῦν καὶ ἀγαποῦν τὸ συγγραφέα τοῦ «Ταξιδιοῦ», πιστεύω πῶς τὸ σημαντικώτατο χάρισμα τοῦ Ψυχάρη... δὲν εἶναι ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ἡ ποίηση... Ποιητὴς ὄχι μετὰ τὸ Στίχο τὸν Πήγασο, μὰ μετὰ τὸ Λόγο τὸν Πρωτέα».

Ἀλλὰ καὶ στὴ γενικὴ του θεώρηση θὰ βγῆ κερδισμένο ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ τὸ Ταξίδι. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν κυκλοφορία του, στὰ 1895, θὰ τὸ χαρακτηρίσει ὁ ποιητὴς «εὐρυθμον οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου τὰ μέρη ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ὅλον καὶ πρὸς τὴν ἀνάδειξιν αὐτοῦ συντρέχουν δεξιῶς»⁹⁸. Ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερο παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐμπνευσμένοι χαρακτηρισμοὶ τοῦ ἴδιου Παλαμᾶ γιὰ τὸ Ταξίδι ποὺ διατυπώνονται στὰ 1906⁹⁹: «Ὁργανικὰ συνθεμένο καὶ μετὰ ὅλη του τὴν ἐξωτερικὴ παρδαλότητα καὶ πολυπροσωπία ποὺ τὸ δείχνει πιὸ πολὺ καμωμένο ὡς ψηφιδωτὸ παρά ὡς ζωντανὸ κάτι, κατὰ βάθος μετὰ μιὰ μεγάλη ἐσωτερικὴ ἐνότητα, δὲν εἶναι ἔργο γαληνῆς, ἀκέριας, ἀνεξάρτητης,

ἀγνῆς τέχνης, ποὺ μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς κρατιέται καὶ δὲν ἔχει ἄλλον ἄμεσο σκοπὸν παρά τὴν ὑψηλὴ διασκεδάση... Τὸ «Ταξίδι», συνεχίζει ὁ Παλαμᾶς, εἶναι μούγυρισμα τρικυμιάς καὶ δπλοπολέμου καὶ τὸ ἴδιο σκοπὸς καὶ μέσο καὶ πιὸ πολὺ μέσο παρά σκοπὸς καὶ ὅσον τὸ κλαδὶ τῆς μυρτιάς ποὺ μέσα του ἔκρυψε τυραννοφάγο μάχαιρι κάποιος Ἀριστογείτονας». Χαρακτηριστικὰ ἀκόμη γιὰ τὴν πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἔδωσε τὸ Ταξίδι εἶναι, νομίζω, καὶ τοῦτα τὰ λόγια τοῦ Παλαμᾶ, μολονότι γραμμένα ἢ τουλάχιστο τυπωμένα πολὺ ἀργότερα. Γράφει λοιπὸν στὸ Β' τόμο τῶν Γραμμάτων του (σελ. 111-2): «Ἄναψε τὸ ἀκέραιο, τὸ μεγαλόπνοο ἔργο τοῦ Ψυχάρη, τὸ ξεχωριστό καὶ τὸ ἀσύγκριτο, ὕστερ' ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Βερναρδάκη, καθὼς ἀπὸ τῆ σπίθα ἢ πυρκαϊά».

Πολὺ πιὸ ὕστερα (1920) θὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ πάλι ὁ Παλαμᾶς τὴ σημασία τοῦ Ταξιδιοῦ ὡς λογοτεχνήματος ποὺ πρῶτο ἔρχεται νὰ πλάσῃ τὸ λυρικό πεζὸ λόγο στὴν Ἑλλάδα. Θυμᾶται ὁ Παλαμᾶς¹⁰⁰ πολὺ καλὰ πῶς «τὰ θαυμάσια λυρικά πεζογραφήματα τοῦ Ψυχάρη στὸ «Ταξίδι» του, τὰ τονισμένα ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ἰδέα» φάνηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ δικά του. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πῶς «τὸ ἑλληνικὸ τραγούδι στὴν Ἀθῆνα ἔδω, καθὼς τὸ ὄνειρευόμαστε, μετὰ τῆ φιλοσοφικῆς ματιᾶς, τὰ σοφὰ λογαριασμένα μέτρα, τὶς καινούριες φιλοδοξίες νὰ ὑψωθῆ καὶ σὲ πλατύτερους ὄριζοντες, δὲν πρωτόφανερῶθηκε οὔτε στὸν Ἕμνο τῆς Ἀθηνᾶς, οὔτε στὰ Μάτια τῆς ψυχῆς μου· πρωτακούστηκε σὲ ὀρισμένα φύλλα τοῦ «Ταξιδιοῦ» μετὰ τὴν «Ἀγάπη», μετὰ τῆ «Δόξα», μετὰ τοὺς «Ἀρχαίους».

Ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, ποὺ ἀργότερα θὰ γράψῃ πλατιά γιὰ τὸ Ταξίδι, στὸ ἄρθρο του τῆς Ἑστίας τοῦ 1888 θὰ περιοριστῆ νὰ σημειώσῃ πῶς ἡ ἀξία τοῦ Ταξιδιοῦ «ἔγκειται πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀβρότητα τοῦ αἰσθήματος καὶ τὸν ἄκρον καλλωπισμὸν τοῦ ὕφους».

Στὴν πλατύτερη μελέτη του γιὰ τὸ

98. Τὰ πρῶτα κριτικά, σελ. 95.
99. Γράμματα, τόμ. 2 σελ. 170-1.

100. Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου. Ἡ Ποιητικὴ μου, τόμ. 1 σελ. 120.

Ταξίδι¹⁰¹ παρατηρεῖ ὁ Ροῖδης πῶς ἐκτὸς ἀπὸ τῆς μετάφρασης τοῦ πλατωνικοῦ Κρίτωνος ἀπὸ τὸ Βηλαρᾶ, δὲν ξέρει ἄλλο ἔργο πού νά μπορῆ νά παραβληθῆ μετὰ τὸ Ταξίδι «κατὰ τὴν ἀκριβῆ προσήλωσιν εἰς τοὺς τύπους τῆς ἀμιγοῦς δημώδους» καὶ βλέπει σ' αὐτὸ «ἐνότητα καὶ ὀμαλότητα παρ' ἡμῖν πρωτοφανῆ»¹⁰².

Καί ὡς πρὸς τὸ γλωσσοπλαστικὸ δικάϊωμα τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ ποιητῆ εἶναι σύμφωνος ὁ Ροῖδης μετὰ τὸν Ψυχάρη καὶ ὡς πρὸς τὸν πλουτισμὸ τοῦ λεξικοῦ μετὰ ἀρχαῖες λέξεις πού νά προσαρμόζονται ὁμοίως στὸν τύπο τῆς δημοτικῆς, δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀπόψειν του¹⁰³.

Καὶ στὰ Εἰδῶλα (σ. 217) ἐπαινετικὰ ἀποφαίνεται γιὰ τὸ Ταξίδι. Τὸ χαρακτηρίζει περισσότερο σὰ συλλογὴ πεζῶν τραγουδιῶν παρὰ σὰ συνηθισμένον πεζὸ λόγον, μετὰ αἰσθημα καὶ λυρισμὸ πού δὲ λείπουν καὶ ἀπ' αὐτὲς ἀκόμα τὶς γραμματικὲς συζητήσεις. Γενικὰ ὁμοίως διατυπώνει γιὰ τὸ Ταξίδι τὴν ἰδιότροπὴ γνώμη ὅτι τοῦ φαίνεται «καλλιτέχνημα ἀποδεικνύον. ἐπαρκῆ μὲν πρὸς τοιαῦτα τὴν λαλουμένην, οὐχὶ ὁμοίως καὶ δυνατὴν τὴν ἀμεσον αὐτῆς χρῆσιν».

Ὅλ' αὐτὰ βέβαια γράφτηκαν χρόνια, περισσότερα ἢ λιγώτερα, μετὰ τὸ φανέρωμα τοῦ Ταξιδιοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ συντομώτερα ἐφημεριδογραφικὰ σχόλια πού ἐπροκάλεσε ἡ δημοσίευση τοῦ Ταξιδιοῦ μερικὰ ἱκανοποίησαν, φαίνεται, τὸν Ψυχάρη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1888 στὸν Πρόλογον τοῦ Β' τόμου τῶν *Essais de grammaire historique*, πού κυκλοφοροῦν τὸν ἐπόμενον χρόνον, ὁ Ψυχάρης εὐχαριστεῖ τὸν ἀθηναϊκὸν τύπον καὶ ἰδιαίτερα τὴν Ἀκρόπολιν «γιὰ τὴν συμπαθητικὴν, ὅπως λέει, ὑποδοχὴν» πού ἔκαμαν στὸ «μικρὸν» τοῦ βιβλίου. Ὁ Ψυχάρης δὲ θὰ εἶχε, νομίζω, ὅπως ὁ παρὰ σύντομον ἐφημεριδογραφικὰ σημειώματα. Ἀκόμη καὶ τὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρον τοῦ Παλαμᾶ στὴν «Ἐφημερίδα» ἴσως νά μὴν εἶχε ἀκόμη φτάσει στὰ χέρια του.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης ἀντίκρουζε καὶ πῶς ἀξιολογοῦσε τὸ ἔργο του. Καὶ πρῶτα-πρῶτα πῶς ὁ ἴδιος τὸ χαρακτήριζε. Ἀφιερώνοντας λίγα χρόνια μετὰ τὸ 1888 στὸν καθηγητὴ του Louis Havet τὸν τόμον τοῦ *Aufour de la Grèce* καὶ μιλῶντας στὸν Πρόλογόν του γιὰ τὸ Ταξίδι τὸ χαρακτηρίζει λέγοντας πῶς εἶναι «μιά διήγησις, πού δὲν εἶναι μιά στήν κυριολεξία, γιὰ τὴν δὲν ἔχω,

προσθέτει, καμιά συμπάθεια γιὰ τὸ ἡμερολόγιον, ὅπου σημειώνει κανεὶς μέρα μετὰ τὴν μέρα τὶς περιπέτειές του, καὶ οἱ σημειώσεις αὐτῆς, ἀναγκαστικὰ ἐλλειπεῖς καὶ πρόχειρες, δὲ μοῦ φαίνονται ἱκανές νά δώσουν μιά καθαρὴ ἰδέαν, οὔτε τὴ σωστὴ περιγραφή τῆς χώρας πού διατρέχει κανεὶς. Πάντα ἀσφαλέστερη εἶναι μιά γενικὴ ἀποψη, ὅταν οἱ λεπτομέρειες, βολικῆς ἢ ὄχι πού σημειώνει κανεὶς ἐπὶ τόπου βρίσκονται σὲ κάποια ἀπόστασις καὶ μποροῦν νά συγχωνευτοῦν σ' ἓνα γενικώτερον χαραχτηριστικόν. Μοῦ φαίνεται πῶς τότε μέσα σ' ἓνα πλαίσιον πῶς ἐλεύθερον καὶ φαινομενικὰ πῶς φανταστικόν, κάμποσα πρόσωπα πλαστά, μερικοὶ τύποι καὶ συμβολικὰ γεγονότα ἀποδίδουν μὲ μεγαλύτερη ζωντανία τὴν φυσιογνωμίαν μιᾶς φυλῆς. Κάποτε, συνεχίζει ὁ Ψυχάρης [ἐννοεῖ, ὅταν ἔγραφε τὸ Ταξίδι], εἶχα ἐπιχειρήσει νά χαράξω αὐτὸ τὸ πλαίσιον καὶ ἀπλώνοντάς το σήμερον [θέλει νά πῇ: μετὰ τὸν τόμον *Aufour de la Grèce*, πού προλογίζει] θὰ μποροῦσα νά δείξω τοὺς Ἕλληνας ἔτσι ὅπως τοὺς βλέπω»¹⁰⁴.

Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ Ψυχάρη ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτει ὡς ἓνα σημεῖον τὶς προθέσεις τοῦ δημιουργοῦ τοῦ Ταξιδιοῦ καὶ μᾶς δείχνει τὴν μέθοδον πού ἀκολούθησε γράφοντάς το ὁ Ψυχάρης.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1900, σὲ μιά πολεμικὴν του τώρα ἐναντίον τοῦ Δημητρίου Βικέλα θὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ψυχάρης τὴν πίστην του στὴν ὑστεροφημίαν τοῦ ἔργου του: «Περνοῦνε κ' οἱ παρὰδεδες, περνοῦνε κ' οἱ συλλόγοι τοῦ Βικέλα [ἐννοοῦσε τὸ Σύλλογον πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων] κι' ὁ Βικέλας μαζί κι' ὁ Σουρῆς. Τοὺς αἰῶνες ὁμοίως, συνεχίζει, λογαριάζω γιὰ δικούς μου»¹⁰⁵.

Τὸ ὅτι τὰ γαλλικὰ λογοτεχνικά του ἔργα δὲν ἐσημείωσαν μεγάλη ἐπιτυχία θὰ τὸ ἀποδώσῃ τὸ 1925 στὸ γεγονός ὅτι ἔμεινε πάντα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὰ βραβεῖα γιὰ λόγους ξενοφοβίας τῶν Γάλλων¹⁰⁶. Τὴν ἐλληνικὴν λογοτεχνικὴν του πρόζαν, ὁμοίως τὴ θεωρεῖ «ὀριστικὴν»¹⁰⁷. Ἴδου πῶς

101. Κριτικαὶ Μελέται, σελ. 130.

102. δ. π. σελ. 115, 116.

103. δ. π. σελ. 109, 110.

104. Σελ. XVI - XVII.

105. Γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ θέατρο, σελ. 93.

106. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 1266.

107. δ. π. σελ. VI.

ἐκφράζεται τὴν ἴδια ἐποχὴ εἰδικώτερα γιὰ τὸ Ταξίδι: «Ὁ μικρὸς μου τόμος μὲ τὶς διακόσες ἐβδομήντα σελίδες εἶχε τὴν ἐνότητα τῶν ἔργων ποὺ συγχρόνως καὶ αὐθόρμητα εἶναι καὶ ἀποτέλεσμα στοχασμοῦ, καθὼς ξεπηδοῦν ἀπὸ τὸ βάθος σκέψεων συσσωρευμένων. Τὸ βιβλίο σχημάτιζε ἕνα ὀλοκληρωμένο σύνολο, ἦταν γερό... Τὸ ἔργο ἤξερε τί γύρευε καὶ αὐτὸ φαινόταν μὲ τὸ πρῶτο κοίταγμα... Ἐφερνα μιά γραμματική... Ἡ γραμματικὴ δὲν εἶναι οὔτε σκόπος οὔτε μέσο· εἶναι μιά βάση. Εἶναι τὸ θεμέλιο, εἶναι τὸ ἔδαφος, ποὺ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ οἰκοδομηταὶ κάθε λογοτεχνικὸ οἰκοδόμημα, ἀπὸ τὴν πιὸ ψηλὴ κορυφὴ ὡς τὴν πιὸ ταπεινὴ καλύβα»¹⁰⁸.

Κατόπιν μᾶς ἀποκαλύπτει τὰ μεγάλα του πρότυπα: «Προτοῦ πιάσω τὴν πέννα μου ζήτησα τὴ βοήθεια τῶν μεγάλων προτύπων: τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ ὕφους καὶ τοῦ Rabelais γιὰ τὴν ἐφευρετικὴ φαντασία. Τὸ «Ταξίδι» μου ἀρχίζε στὸ Παρίσι, τραβοῦσε κατόπι κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴ Χίο, κατὰ τὴν Ἀθήνα. Τὰ πλαίσια ἦταν πραγματικά, τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονταν ἐντελῶς πλασματικά. Ἐδίνα δλη τὴν ἐλευθερίαν στὶς συγκινήσεις τῆς καρδιάς, στὰ τοπία — στὴ φαντασία»¹⁰⁹. Καὶ συνεχίζει ὁ Ψυχάρης μὲ πραγματικὸ κάμαρι καὶ πάλι γιὰ τὸ συνολικὸ αὐτὴ τὴ φορά ἔργο του: «Γιὰ νὰ βάλω με κατὰ μέρος κάθε μετριοφροσύνη, ἔκαμα ἔργα ποὺ παρὰ τὴ συμβολὴ τῆς Κρήτης καὶ παρὰ τὴ συμβολὴ τῆς Ζακύνθου, ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὰ περιμένῃ σύντομα. Ἐχῶ ἀληθινὰ τὴ συνείδηση πὼς μέσα σὲ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὸ Rabelais ἔφτασα στὸ Maïherbe [ἔκαμε δηλαδὴ ἔργο σὰν ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμαν δύο σημαντικοὶ συγγραφεῖς τῆς Γαλλίας ὡς πρὸς τὴ διάπλαση τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας] καὶ μάλιστα ἔχω τὴ συνείδηση πὼς τὴν ἀγαπημένη πρόζα ποὺ γεννιόταν στὴν Ἑλλάδα

τὴν κράτησα χωρὶς μιμήσεις, χωρὶς ξεσηκώματα μέσα στὴν ἀγκάλη μου καὶ τὴν ὕψωσα στὸ ἐπίπεδο τοῦ γαλλικοῦ πεζοῦ λόγου»¹¹⁰.

Ἐμεῖς σήμερα ἀντικρῶζοντας τὸ Ταξίδι θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πρῶτα-πρῶτα πὼς καὶ μὲ ὅλες τὶς προόδους μας πρὸς τὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ μας προβλήματος, τὸ κήρυγμα τοῦ Ταξιδιοῦ δὲν εἶναι ὀλοτελα ξεπερασμένο. Πολλὲς σελίδες του ἔχουν ἀκόμη ἀναμφισβήτητην ἐπικαιρότητα. Σὰ λογοτεχνικὸ ἀνάγνωσμα βέβαια δὲν ἱκανοποιεῖ ἐντελῶς σήμερα τὸ Ταξίδι, μολονότι κλείνει πολλὲς ἀληθινὰ συγκινημένες σελίδες. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὁμοῦ ἦταν κάτι ἀληθινὰ πρωτοποριακὸ. Ἦταν ἡ ἔκφραση ἑνὸς πόνου γιὰ τὸν Ἑλληνισμό καὶ μιᾶς πίστεως στὸ μέλλον του, Ἡ ἱστορικὴ του σημασία εἶναι, νομίζω, σημαντικὴ. Καὶ ἡ συμβολὴ του γιὰ τὴ δημιουργία πεζοῦ λόγου στὴν Ἑλλάδα ἀναμφισβήτητη. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ μείνῃ ἕνα κείμενο σεβαστὸ μέσα στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὴν ἰδιοτυπία τοῦ Ταξιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ μορφή ἀρκετῶν ἄλλων γραφτῶν τοῦ Ψυχάρη, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τοῦτο: πὼς ὁ Ψυχάρης ἤθελε νὰ εἶναι ἐπιστήμονας μαζί καὶ λογοτέχνης. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι γιὰ τὸν Ψυχάρη ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἕνα ἐνιαῖο σύνολο καὶ ὅτι οἱ ἱκανότητές του μόνο τεχνητὰ ξεχωρίζονται. Ὁ Ψυχάρης ἐπίστευε ὅτι καὶ ὁ λογοτέχνης καὶ ὁ ἐπιστήμονας ἔχουν συχνὰ ἀνάγκη ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρετές: τὴ φαντασία, τὴ διαίσθηση καὶ τὸ ἀναλυτικὸ πνεῦμα, τὴ συνδυαστικὴ δύναμη καὶ τὸ ἴδιο ποσοδὲς ἐργασίας γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀναζητοῦν. Τὸ ἔργο τοῦ λογοτέχνη δὲν τὸ ἀντιλαμβάνεται ἐπιπόλαια ὁ Ψυχάρης. Παράλληλα ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα τὴν ἐρευνητικὴν τοῦ ἐπιστήμονα, τοῦ σοφοῦ. Δὲν ἀποκαλύπτει τὰ γεγονότα μόνος ὁ ἐπιστήμονας, οὔτε ἡ φαντασία εἶναι δῶρο μονάχα τοῦ ποιητῆ. Ὁρίζοντας τὴ φαντασία ὁ Ψυχάρης μᾶς εἶπε¹¹¹ πὼς εἶναι «μιά κάποια ἱκανότητα ποὺ μπορεῖ μ' αὐτὴν ὁ ποιητὴς καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ συνάμα νὰ συνταιριάζῃ σὲ ἕνα καινούργιο σύνολο τὶς πολλαπλὲς καὶ διαφορετικὲς ἀπόψεις τῶν πραγμάτων, τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα, τὶς ἰδέες ἐκεῖνες ποὺ ἡ

108. Σελ. 1317-8.
109. ὁ, π. 1318.

110. ὁ, π. 1319.

111. *Autour de la Grèce*, 1895, σελ. v.

μὴ ἀποκλείη τὴν ἄλλη. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπιστήμονα ἢ διάνοια, προσθέτει, ἔχει ἀκριβῶς τὴν ὑποχρέωση κάθε στιγμῆ νὰ εἶναι ὅσο χρειάζεται ξυπνητὴ γιὰ νὰ τρέχη σ' ὄλα τὰ γεγονότα τὰ διασπαρμένα στὴν ἱστορία καὶ νὰ ξαναβρίσκη τὴν ἀρμονία τους. Ἡ διανοητικὴ προσπάθεια εἶναι τὸ ἴδιο ἐντονη καὶ εἰς δύο πλευρές. Ἡ δημιουργία δὲν εἶναι καθόλου μικρότερη. Ὁ Λαμαρτίνος ποὺ δημιούργησε τὴ συναισθηματικὴ ποίηση δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ Renan ποὺ δημιούργησε τὸ Χριστό».

Ὁ Ψυχάρης λοιπὸν ἐπιδιώκοντας νὰ ἐπιτύχη στὸν ἑαυτὸ του μὴ πιὸ ἀνθρώπινη ἐκδήλωση, μὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ὀλοκλήρωση καλλιεργοῦσε καὶ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἐπιστήμη. Συχνὰ μάλιστα τὴς καλλιεργοῦσε καὶ τὴς δυὸ μαζί. Μαρτύρια ὄχι μόνον ποικίλα ἄρθρα του ποὺ ξεφεύγουν τὸ αὐστηρὸ ἐπιστημονικὸ ὕφος καὶ τὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ συγκρότηση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ταξίδι, ποὺ εἶναι μαζί λογοτεχνικὸ κείμενο, ἰδεολογικὸ κήρυγμα καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἐπιστημονικὴ πραγματεία. Εἶναι χαρακτηριστικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ ἐξομολογητικὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ψυχάρη. Θεωροῦσε μεγάλη ἀνακούφιση γιὰ τὸ πνεῦμα του νὰ μπορῆ νὰ μεταπηδᾷ ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ

δημιουργία στὴν ἐπιστημονικὴ συγγραφή. «Τὸ ὁμολογῶ, μᾶς λέει¹¹³, μὴ ἀκατανίκητῃ κλίση μετραβᾷ καὶ πρὸς τὴς δύο... Ἀγαπιοῦνται τόσο βαθιὰ ποὺ κατάντησε νὰ γίνουν ἓνα μέσα στὸ πνεῦμα μου. Δὲν τὴς ξεχωρίζω πιά τόσο μοῦ φαίνεται πῶς εἶναι τὸ θέλημα τῶν τῶν, τόσο νομίζω πῶς καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἔχουν τὴς ἴδιες ἀξιώσεις ἀπὸ τὴ σκέψη μου. Δὲν κάνω πιά διάκριση ἀνάμεσα ἐπιστήμη καὶ λογοτεχνία».

Ὁ Ψυχάρης στάθηκε μὴ ἥρωικὴ φύση. Τὸ ἰδανικὸ του τὸ εἶχε πολὺ ψηλὰ τοποθετήσει. Μὲ ὄλη τὴ δύναμη ποὺ βρίσκονταν στὴ διάθεσή του ἀνέβαινε τὸν ἀνηφορικὸ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἰδανικὸ του. Ἴσως ὁ ὀδοιπόρος νὰ ἔμεινε στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἴσως δηλαδὴ ὁ Ψυχάρης νὰ μὴ στάθηκε τόσο σημαντικὸς λογοτέχνης ὅσο σημαντικὸς ἐπιστήμονας. Αὐτὸ σημαίνει ἀπλῶς πῶς ἡ δυναμικότητά του δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Πάντως τὸ ἰδανικὸ του ἦταν πραγματικὰ δυσκολοπλησίαστο. Εἶναι μάλιστα ἀρκετὸ ποὺ καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη του καὶ μὲ τὴ λογοτεχνία του στάθηκε — καὶ μὲ ὄλες τὴς ὑπερβολές καὶ μὲ ὄλες τὴς ἀδυναμίες του — ἀληθινὸς δάσκαλος καὶ φωτεινὸς ὀδηγητὴς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

112. δ. π.

